

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

**ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅԱԶԳԻ ՎԱՍՏԱԿԱԽՈՐԸ**

ԱՄՓՈՓԵՑ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ԲԻԶՆՆԻ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Գահիրէ 1991

9(62)
7-96

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԶԳԻ ՎԱՍՏԱԿԱԽՈՐԸ

ԱՄՓՈՓԵՅ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆԵՅ
ԲԻԻԶԱՆԻ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

2768

PROVIDED BY
THE LIBRARY OF CONGRESS

إهداء
من مكتبة الكونغرس

Գահիրէ 1991

ԵՆՒՄԱՐ ԲԱՇԱ - DUBAR PACHA
1825-1899

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

ԺԹ. Դարու Եգիպտոսի պատմութեան մէջ կը հանդիպինք շարք մը հայազգի ակնհասոր դէմքերու անուններուն, որոնք իրենց կարողութիւնները հաւատարմօրէն ի սպաս դրած են յօգուտ երկրին վերելքին եւ ժողովուրդին բարօրութեան:

Անոնցմէ առաջին գիծի վրայ կուգան Պօլոս Պէյ Եուսուֆեանը եւ Նուպար Փաշան: Այս վերջինը, որդին՝ հայրենիքէն գաղթած, բնիկ Ղարաբաղցի, սեղանաւոր Մկրտիչ Նուպարի, կը ծնէ Իզմիր, 1825-ին եւ բազըր այնպէս կը տնօրինէ որ հասակ նեոտէ, զարգանայ եւ բեղուն գործունէութիւն ունենայ, հայրենիքէն հեռու, Եգիպտոսի մէջ:

«Արդարութիւնը հիմն է պետութեան» նշանաբանը իբր սկզբունք ընդունելով, իր ձիրքերը կը ցուցաբերէ պետական բարձր պաշտօններ ստանձնելով, առանց մոռնալու իր ազգութիւնը եւ կարելիութեան սահմաններուն մէջ, անոր հանդէպ իր ունեցած պարտականութիւնները:

Այսպէս, միջոց մը ան, Թեմական ժողովի ատենապետ կ'ընտրուի, Գերշ. Տ. Մատթէոս Իզմիրլեանի առաջնորդութեան շրջանին:

Իր անձնական միջոցներով, կը բանայ Կ. Պոլսոյ Շահնազարեան վարժարանը որ վարչական սխալներու հետեւանքով, կարճ ժամանակ յետոյ կը փակուի:

Հրատարակել կուտայ հայասէր Վիքթոր Լան-
կլուայի «Հայոց Պատմութիւն» երկասիրութիւնը,
Ֆրանսերէն լեզուով:

Երբ Ռուսիոյ Ազեքսանտր Գ. Կայսրը Փարիզ
կ'այցելէ 1889-ին, Նուպար Փաշա ունկնդրութիւն
մը խնդրելով, տեսակցութիւն կ'ունենայ անոր հետ,
հայկական դասին կապակցութեամբ:

Արշակ Զօպանեան, Անահիտ հանդէսին (Ա.
տարի թիւ 4) իր մասին կը զրէ հետեւեալը:

«... Եթէ իր ցեղը զխմած ըլլար Նուպարի կա-
րգութիւններուն, ան իր ներքին մեծագոյն բազ-
մանքին գոհացում տուած պիտի ըլլար, իր տաղան-
դը ծառայութեան զնեյով իր ցեղին դոր հիացմամբ
կը սիրէր»:

Նուպար Փաշայի ամենամեծ վիշտը այն կ'ըլլայ
որ Պերլինի Վեհաժողովին մասնակցող Խրիմեան -
Նարպէյ պատուիրակութեան ընտրութեան ժամա-
նակ, ազգը կ'անտէսէ զինքը եւ զուրս կը մնայ մաս
կազմելէ անոր:

Յառաջարանին այս սեղմ տողերուն մէջ, առի-
թը պատահ նկատեցինք, անցողակի կերպով անդրա-
դառնալու, Նուպար Փաշային ազգային մարզէն
ներս ունեցած գործունէութեան մասին, պարզապէս
իր հասցէին օտարամտութեան սխալ գաղափար
չտարածելու համար:

Բ. Բ.

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ԵՎ ԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԶԳԻ ՎԱՍՏԱԿԱԻՈՐԸ

Թրգմ. եւ Ամփոփեց՝ ԲԻԻԶՍ.ՆԴ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Վերջերս, Ախպար էլ Եօմ հրատարակչականը
լոյս ընծայեց «Նուպարը Եգիպտոսի մէջ» խորա-
զրով զրքոյկ՝մը, որ ուսումնասիրութիւնն է, Եգիպ-
տոսի պատմութեան հայազգի վաստակաւոր, Նու-
պար Փաշայի անձնական յուշերուն, որոնք գրեթէ
ամբողջ մէկ դար (1894-1983) անտիպ մնացած էին,
Խըսիւ Իսմայիլի յաջորդող Ֆուատ եւ Ֆարուք
Թազաւորներու փափաքին եւ Նուպար գերդաստանի
նկատումներուն ընդառաջելով:

Հեղինակը՝ խմբագիր Նապիլ Զաքի չէ բուա-
կանացած ձեռքի տակ մ'իայն յուշերուն արարելէն
օրինակը ունենալով (Ֆրանսերէն բնագիրէն թարգ-
մանուած) գործի ձեռնարկել, այլ բազդատութիւն-
ներ կատարած է սարբեր աղբիւրներու զխմելով,
ինչպէս՝ յօդուածագիր Նակիպ Մախլուֆի, պատ-
մարան էլլիաս Այուպիի եւ ուրիշ յայտնի գրիչներու
գրութիւններուն: Ֆիլիք Կալլապի առաջարկին վը-
րայ, սոյն զրքոյկին կարեւոր հատուածները թեր-
թօնի ձեւով Ահալի թերթին (456-465 թիւերուն) մէջ
լոյս տեսած են:

Ուսումնասիրութիւնը կ'ընդգրկէ 19-րդ դարու
երկրորդ կէսին, պետական ականաւոր դէմքին, Ե-
գիպտոս ժամանումէն մինչեւ Խըսիւ Իսմայիլի անկ-
ման թուականը (1842-1879), այսինքն 37 տարուայ

գործունէութեան համառօտ պատմականը, որուն
րնթացքին, ան ի յայտ եկած է իբր Խրատ Մօհամէտ
Ալիի տոհմին պատկանող իշխանաւորներուն անշա-
հախնդիր գործակից, եզրպտացի զիւղայիին կարե-
կից հայր, ժողովուրդի վարկին բծախնդիր եւ իրա-
ւունքներուն պաշտպան:

Եզրպտոս դանուող օտար հիւանդոտարաննե-
րուն եւ անոնց հպատակներուն վայելած «առանձ-
նաչնորհումներուն» (Քալիթիւլաւիոն) դէմ մա-
քանելով, յղացած է երկրին մէջ «իւրան դասարան-
ներ» հաստատելու դաղափարը եւ իրագործած զայն
(1867-1949):

Վարչական մեծ կարողութիւններով օժտուած,
պատկառազրու պետական այս անձը, եղած է ճկուն
եւ հեռատես ղիւանադէտ մը, որ երեքս նախորարաց
Սորհուրդի Վարչապետ ընտրուած է:

Ան, Խրատ Իսմայիլի աջ բազուկը նկատուած է
եւ Եզրպտոսի արդիականացման մէջ մեծ դեր ունե-
ցած:

ԿԵՆՍՍՊՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ.-

Նուպար Նուպարեան ծնած է Իզմիր 4 Յունուար
1825-ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է
Զուլիցերիա, ուր, այդ միջոցին, կը յաճախէր նաեւ
Նափուէոն (յետագային Փրանսայի Նափուէոն Գ.
կայսրը):

Ապա, Ֆրանսա մեկնելով, իր եղբոր Առաքելի
հետ, հոն շարունակած է իր ուսումը, յատկապէս
հմտանալով Փրանսերէն լեզուին մէջ, ընթացաւորա-
բայալէ յետոյ, փափաք կ'ունենայ մեկնել Ալճերիա,
մաս կադմէրու համար Փրանսական խառն բանակին:
Այդ միջոցին (1842), իր մօրեղբայրը՝ Պօղոս Պէյ
Եուսուֆեան (Պօղոս Հոճա), որ Մօհամէտ Ալիի մօտ

մեծ վարկ ու վստահութիւն կը վայելէր, զինքը Ե-
զրպտոս կը հրաւիրէ, պետութեան մօտ թարգմա-
նութեան ճիւղին մէջ պաշտօն ստանձնելու համար,
միեւնոյն ժամանակ, իր ուշադրութեան յանձնելով,
թրքերէն լեզուի դասընթացքներուն հետեւելու ան-
հրաժեշտութիւնը, որ այն ժամանակ կեանքի աս-
պարէզին մէջ յաջողելու իբր ազգակ կը նկատուէր
առանձ նախատեսելու Արաբերէն լեզուին յառաջի-
կային ունենալիք կարեւորութիւնը որ սկսաւ. Ե-
զրպտոսի Վալի՝ Սայիտի շրջանին (1854):

Նուպար կ'ամուսնանայ 1850-ին, Փուլիկ հանրմ
Արամեանի հետ, զարգացած, լեզուագէտ եւ ազնիւ
նկարագրով օժտուած հայուհի մը, դուստրը Էսթա-
նայի(*) հայոց կարեւոր դէմքերէն Գէորգ Պէյ Արամ
եանի:

Նուպար իր կողակիցին մասին կը գրէ, թէ ան
մօտէն կը հետեւէր իշխանութեան գլուխը գտնուող
պատասխանատուներուն հետ իր ամուսնոյն ունեցած
տարակարծութիւններուն եւ բախումներուն, սա-
կայն հեռու կը մնար միջամուխ ըլլալէ. իր միակ
դերը կը կայանար զինքը հանդարակեցնելու մէջ, երբ
պէտք զգար:

Մերիթ Պոթրոս Ղալի, իր յառաջաբանին մէջ կը
գրէ հետեւեալը.-

«Նուպար զօրաւոր անհատականութիւն ունեցող
դէմք մը եղած է եւ սերտօրէն կապուած իր երկրին.
այդ պատճառաւ, չարք մը պատասխանատու պաշ-
տօններ վերցուցած է յաջորդաբար, միշտ իր կարե-
լին ընելով յօգուտ երկրին եւ անոր անկախութեան

(*) Կ. Պալիս

ի խնդիր: Այսպէս, երիտասարդ տալիքին, նախ Էսթանայի մէջ Անգլիոյ հիւպատոսին հետ, ապա Լոնտոնի մէջ Անգլիոյ կառավարութեան հետ բանակցութիւններ վարելով, Եգիպտոսը յուզող հարցերու շուրջ, կարճ ժամանակ յետոյ, դարձած է հասուն տրամաբանութեան տէր դիւանագէտ մը, յաջա Սրբեմտեան երկիրներու, մէջն ըլլալով Դաշնակցային Գերմանիան (Պրոսաքքի շրջանին):

Նուպար՝ Վարչապետ, Արդարադատութեան, եւ Արտաքին Գործոց նախարար, 1886-ին, Քարւլապատէն, Եգիպտոսի Կրթական Գործոց մոխր-նախարար Պոթրոս Ղալիին կը յղէ հետեւեալ ստղերը.-

«Կրնաս խնդիրները լրջութեամբ առնելէ հետո մնալ, սակայն պարտականութիւն ունիս Արդարադատութիւնը անպայման լուրջի առնել, որովհետեւ Եգիպտոսի մէջ ոչինչ կայ անկէ աւելի կենսական?»

Այդ միջոցին, Եգիպտոս կը հիւժէր անարդարութեան լուծին տակ.-

1.- Տուրքերու՝ որոնք կը պահանջուէին ժողովուրդէն, առանց լուրջ ուսումնասիրութեան:

2.- Օտարականներու շնորհուած մենաշնորհները որոնք արդիւնք էին Մօհամէտ Ալիի յաջորդներուն տկարութեան:

3.- Եգիպտացիներուն պարտադիր աշխատանքի դրութիւնը, Վալիներուն պատկանող կալուածներուն կամ օտար հաստատութիւններու հաշույն եւ Սուէզի Ջրանցքի Ընկերութեան մօտ, որոնց մասին Նուպար տարակարծիք էր եւ յաճախ վէճեր կ'ունենար:

Անգլիական տիրապետութեան օրերուն, բուն փրճարանութիւն կ'ունենայ Անգլիոյ պատուիրակի Բրոմբրի եւ ներկայացուցիչներուն հետ, որմէ յետոյ կը

տոյ կը քաջութի քաղաքական թատերաբեմէն եւ միջոց մը մոռացութեան ամպերու ներքեւ կը մնայ:

Նուպար Եգիպտոս ապրած է Սըտիւական շրջանին եւ աշխատակցած եկող ու անցող եօթ իշխանաւորներու հետ, որոնց մասին կը գրէ:

ՄՕՀԱՄԷՏ ԱԼԻԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ.-

Մեծն Մօհամէտ Ալի կը նկատուի արդի Եգիպտոսի կերտիչը: 1841-ին, Բարձր Դրան կողմէ հրատարակուած Ֆէրմանին համաձայն. Վալի կը հռչակուի եւ կը ստանձնէ իշխանութեան զեկը, մնալով ենթակայ Օսմանեան կայսրութեան: Իր մահունէ յետոյ, այդ պաշտօնը պիտի վիճակուէր, նոյն ընտանիքի երիցադոյն անդամին:

Ֆէրմանը, Բարձր Դրան կը վերապահէր որոշել Եգիպտական բանակին թիւը եւ պայման կը դնէր որ Բարձր Դուռը անդեակ պահուէր որեւէ կարեւոր ծրագիր զործադրելէ առաջ:

Եգիպտոսէն կը պահանջուէր տարեկան 300 հազար Անգլիական ոսկիի հատուցում կատարել Օսմանեան կայսրութեան անտուկին:

Այս բոլոր պայմաններուն ի տես, Նուպար դիտել կուտայ, թէ ամէն կարգի մենաշնորհ մէկ ընտանիքի վերապահուած էր Ֆէրմանին մէջ, առանց դոյզն ազատութիւն վերապահելու եգիպտացի ժողովուրդին, իր ներքին գործերը վարելու նկատմամբ:

Մօհամէտ Ալիի եւ իր որդւոյն՝ Իպրահիմի միջեւ անյլատահութեան միջոցորտ մը կը տիրէր Վալիի պաշտօնին վերաբերեալ, իւրաքանչիւրը կը խորհէր թէ օր մը, մէկը միւսին ձեռքէն դայն խլելու փորձ կ'ընայ կատարել:

Հայր ու որդի կարիքը կը զգային Նուպարի նման կարող քարաուղարի մը, որովհետեւ երկուքն ալ օտար լեզուի անձանօթ ըլլալով, իւրաքանչիւրը կը ջանար իր մօտ ունենալ գլինքը:

Այդ շրջանին, Պօղոս Պէյ Եսուսֆի պաշտօն յանձնուած էր Տամիէթի մաքսային տուրքերուն հսկել եւ ելեւմտական գանազան գործերով զբաղել, ինչ որ նախանձորդներու կիրքը շարժելով, թշնամիներ կ'ուռնենայ իր շուրջը, որոնք միջոց մը իր մասին զրոյարտութեան քարոզչութիւն կ'ընէին: Կը մահանայ 1844-ին եւ հակառակ Վալիին տուած արտօնութեան, Պետական Կանձէն քաշելու եւ ծախսելու ինչ գումար որ պէտք տեսնէր, մահուան օրը, միայն 19 շիլին կը գտնուի իր սնտուկին մէջ: Այս երեւոյթը անհաւատալի կը թուի Մօհամէտ Ալիին որ կ'ըսէ, թէ անոր մօտ 37 քարաթնոց աղամանոյ մը պահ ձգած էր, եթէ չգտնուի իր տան մէջ, ուրեմն որոշ կը դառնայ որ բնակարանը կողոպտուած էր: Յետ քննութեան, պետական պաշտօնատարնէնու միջոցաւ, ի յայտ կուգայ թէ 17 քարաթնոց այդ աղամանոյը գտնուած էր հանգուցեալին սնտուկին մէջ:

Սակէ զատ, Մօհամէտ Ալի Սուտան մեկնելէ առաջ, Պօղոսի կը յանձնէ, կանխապէս իր կողմէ ըստորագրուած վեց ձերմակ թուղթ, ի պահանջել հարկին, երկրին պէտքերուն գործածուելու համար: Անոնք եւս նոյն անեղծ վիճակին մէջ կը գտնուին իր տան մէջ:

Մօհամէտ Ալի հիանալով Պօղոսի 40 տարուայ ծառայութեան ընթացքին ցոյց տուած հաւատարմութեան վրայ, կ'ըսէ «Եթէ վրանայի որ Պօղոս իր մահուան օրը ոչինչ ձգած պիտի մեկնէր այս աշխարհէն, իր մահահիճին մէջ 100 հազար ուրիշ պահած կ'ըլլայի, որպէսզէ չ'ըսուի թէ Մօհամէտ Ալի կ'անտեսէր իր գործակիցները»:

Կը պատահի որ յուզարկաւորութեան ներկայ չ'իջանուիր Աղեքոսանդրիոյ զօրանոցին հրամանատարը, ոչ ալ սպաները եւ զինուորները, հակառակ որ ժողովուրդը իր լայն խաւերով, եկած էր յարգանքի իր վերջին տուրքը մատուցանելու հանգուցեալին հանդէպ:

Երբ Մօհամէտ Ալիի կը հասնի լուրը, սաստիկ կը զայրանայ եւ իրիստ ոճով նամակ մը կը յղէ հրամանատարին, իր գործած անպարտաճանաչութեան համար, անձի մը հանդէպ որ հաւատարմօրէն եւ երկար տարիներ ծառայած էր երկրին եւ հրաման կ'արձակէ որ զինուորականներու ներկայութեան, յազաղը դուրս բերուի եւ Հայոց Եկեղեցոյ մէջ կրկին յուզարկաւորութիւն կատարուի, սակայն, վերջին պահուն, բաւարար կը նկատուի միայն հոգեհանգստեան պաշտօն կատարել, զինուորական յատուկ պատիւներով:

ԻՊՐԱՀԻՄ ՓՄՇՍՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ.-

Նուպար, Մօհամէտ Ալիի առաջարկով, յաճախ կ'ընկերանար թոքախտէ տառապող իր որդւոյն Իպրահիմին դէպի Եւրոպա, դարմանումի եւ այլ աւիթներով կատարած ճամբորդութիւններուն եւ իր օդտակար դերը կ'ուռնենար, մանաւանդ լեզուական աւեսակէտով:

Հօր եւ որդւոյ միջեւ բաւական երկար եւ ծածուկ հակամարտութենէ յետոյ, 1848-ին երբ Իպրահիմ իսթանա կը գտնուէր Նուպարի հետ, կ'որոշուի եզրպատսի Վալիի պաշտօնին կոչել զինքը:

Գահիրէ վերադարձին, Իպրահիմ չ'ուզեր իր հօրը այցելել եւ կը մեկուսանայ Գալատի բերդը, ոչ ոքի հետ յարաբերութիւն պահելով: Բարձր անձնաւորութիւններ իր մասին տեղեկութիւններ կ'ուզ-

էին ունենալ եւ լուելեայն գոհ կը մնային, իմանալով թէ իր առողջութիւնը հետզհետէ կը վատթարանար, այնքան որ անախորժ կը թուէր իր ընկերակցութիւնը: Եղբայրը՝ Ապպաս նոյնիսկ կը վախնար եւ իրմէ հետու մնալու գիտաւորութեամբ կը մեկնի Մեքքէ:

Իժիշկներու նախատեսութեան համաձայն, Իպրահիմ կարճ ժամանակ յետոյ կը մահանայ, Վալիի պաշտօնին մէջ հինգ ամիս շարունակելէ յետոյ: 59 տարեկան հասակին մէջ (1789-1848):

Նուպար, յուղարկուորութիւնը նկարագրելով, կ'ըսէ թէ շատ քիչեր մասնակցած էին թաղման թափօրին եւ անոնք ալ կէս ճամբէն սխան մէկ առ մէկ պակսիլ, աւաբեր ուղղութիւն բռնելով... Նուպար հողեպէս եւ մարմնապէս ընկճուած վիճակի մէջ, մասնակցած էր թափօրին:

Մոհամէտ Ալի իր որդւոյն մահը իմանալով կ'ըսէ. «Վստահ էի որ այդպէս պիտի վերջանար, ինքս բնաւորութիւն մը ունէր բոլորին հանդէպ եւ ինձի հետ ալ, սակայն ես իբր հայրը, պարտիմ Աստուծմէ թողութիւն ինչդրել իր գործած յանցանքներուն համար»:

Մոհամէտ Ալի եւս կը բաժնուի այս աշխարհէն 1849-ին, որդւոյն մահէն 9 ամիս յետոյ, իր իշխանութեան չրջանին, արդի Եգիպտոսի պատմութեան իւրաքանչիւր էջին վրայ իր դրոշմը ձգելէ յետոյ:

Կալով Իպրահիմին, ան ճանչցուեցաւ իբր քաջ պատերազմիկ մը որ յաղթութենէ յաղթութիւն նուաճեց Աքքա, Հալէս, Թբիփոլի, Դամասկոս, Աէյսա, Արաբական թերակղզին, Արաբական Մոսք, Կարմիր ծով, Հոմս, Գոնիա եւ Կրէտէ, հասնելով մինչեւ Հիւսիսային Յունաստանի սահմանները, իր արչաւանքներուն վերջինը պիտի ըլլար հասնիլ Սուլթանին ապարանքը, եթէ հայրը (Մոհամէտ Ալի) արդէլք հանդիսացած չըլլար:

ԱՊՊԱՍ Ա. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.-

Իպրահիմի կը յաջորդէ Ապպաս Ա., բնաւորութեամբ խիստ եւ եւրոպացիներուն հանդէպ կասկածոտ իշխանաւոր մը որ անոնց հետ կը բաւականանար պաշտօնական յարաբերութիւններ ունենալով միայն:

Ըստ Նուպարի յուշերուն, Ապպաս հաշիւը գիտչող իշխանաւոր մըն էր, չէր ուզեր որ ինք կամ շուրջիները ուրիշի պարտք ունենան. երկու անգամ Նուպարին պարտքը վճարած է, սրմէ յետոյ, Նուպար վաղրած է ուրիշներէ փոխառութիւն առնելէ: Ապպաս այս առթիւ առարկելով կ'ըսէ, թէ ուրիշի պարտք ունեցող մէկը, ինձմէ աւելի անոր պարտական պիտի նկատէ ինչդրինքը:

Պետական ծախսերը եւս կ'ուզէր որ նոյն կերպով ընթանային, աւելորդ ծախսերէ խուսափելու համար: Կը մերժէր նոր տուրքի օրէնք հրատարակել, ցորչափ պետական պիւստէն կրնաք առանց անոր բաւարարուիլ:

Ապպասի իշխանութեան օրերուն, համաձայն նախնիներուն կը գոյանար որ Մոհամէտ Ալի յաջորդող իշխաններուն իւրաքանչիւրը 500 հազար Անգլիական Ռսկի ժառանգ ստանայ:

Մինչեւ 1834 Եւրոպայէն դէպի Հնդկաստան եւ Մայրազոյն Արեւելքի երկիրները, ծովային երթուակը կը կատարուէր «Բարեյուսոյ Գլուխ»ի ճամբով, ինչ որ մեծածախս էր եւ ժամանակի կորուստ: Միւս կողմէ, Եգիպտոսի մէջ, երթուակը կը կատարուէր Ադրեսանդրիայէն Գահիրէ՝ Նեղոս գետի վրայով, իսկ Գահիրէէն Սուէզ ուղակբով եւ կառքերով:

Մոհամէտ Ալի վերջին օրերուն, Անգլիական ընկերութեան մը առաջարկ կը ներկայացնէ Ապրասանդրիայէն Սուէզ երկաթուղային գիծ մը հաստա-

տելու առնչութեամբ, ինչ որ հետաքրքրական կը թուի, սակայն խորհելով թէ այդ պատրուակով Անգլիա կրնար տարրեր նպատակ հետապնդել, որուն մասին Ֆրանսա միշտ մտաւախութիւն կը յայտնէր, ուստի, առաջարկը մէկդէի կը դրուի:

Ապրաս Ա. երբ թուրքիա կ'այցելէ 1848-ին, այս մասին խօսակցութիւն կ'ունենայ վարչապետ Բաշէտ Փաշայի հետ, որ կը զգուշացնէ Ապրասին այդպիսի ծրագիր մը գործադրելէ, ինչ որ Եգիպտոսը ուրիշին յանձնելու համազօր արարք մը կրնար նկատուիլ:

Սակայն եւ այնպէս, 1849-ին Ապրաս կ'որոշէ (Նուպարի հետ խորհրդակցելէ յետոյ) Աղեքսանդրիան երկաթուղային գիծով մը Գահիբէի կայել, որ համեմատաբար աւելի պզտիկ ծրագիր մը ըլլալով, հարկ չպիտի ըլլար Բարձր Դրան հաւանութիւնը առնելու: Սակայն, Բարձր Դուռը իր հեղինակութիւնը ձեռքէ չհանելու համար, պատգամաւոր մը կ'ուղարկէ դէպի Եգիպտոս, այս հարցին շուրջ հասկացողութեան պարու նպատակաւ, որմէ յետոյ, կողմերը կը համաձայնին, նախ Բարձր Դրան հաւանութիւնը ունենալ, ծրագրի գործադրութեան համար փոխառութիւն չ'առնել եւ երկաթուղային գիծին շահարկումը օտար ընկերութեան չի վստահիլ:

Այս բոլորին ի տես, Ֆրանսա վերապահ կը մնար:

Երկաթուղային գիծի փորձառութեան վրայ, Բարձր Դուռը կ'որոշէ «բարեկարգութիւններու» անուան տակ, կարգ մը կարեւոր սեղմութիւններ կատարել Եգիպտոսի վրայ, նման անակնկալի առջնորդութեամբ համար:

Այսպէս ուրեմն, օգտուելով Նուպարի ամուսնութեան պատճառաւ Էսթանա մեկնումի առիթին,

Ապրաս կը յանձնարարէ իրեն, հանդիպում ունենալ Օսմանեան կայսրութեան վարչապետ՝ Բաշէտ Փաշայի եւ մասնաւորաբար Անգլիոյ դեսպան Քաթենկի հետ, տեղեկացնելու համար, թէ Եգիպտոս համաձայն չէ Բարձր Դրան պարտադրած բարեկարգութիւններուն ենթարկուելու, ոչ ալ Եգիպտոսի մէջ դատաստանական գրութիւնը կապելու Էսթանայի գրութեան հետ, որ կը միախառնուի միայն վարչապետ իրաւասութիւններուն:

Եգիպտոսի կողմէ առաջարկուած այս նոր կանոնադրութիւնը կը նախատեսէր վերջ տալ ինչքերու դրաման, ինչպէս նաեւ կ'արդիւնէր որ որեւէ անձ յանձնադրուող նկատուի ու իրեն դէմ պատիժ սահմանուի, առանց դատաստանական ատեանի վճիռին:

Ընկերային սկզբունքներու վրայ հիմնուած այս առաջարկներուն իբր հետեւանք, Սուլթանը բարեփոխեալ կանոնադրով մը կ'ընդունէր վերեւ յիշուած պայմանները եւ վերջ կուտար Վալիներուն սահմարձակ իրաւունքներուն, լաւնակին զանազանատուութիւնը կը վստահէր Էսթանայի պատերազմական նախարարութեան կողմէ նշանակուած հրամանատարի մը եւայլն...:

Ելեմտական գործերը թուրք նախարարի մը հակաչիռին տակ կ'անցնէին, իսկ դատաստանական գործերուն նկատմամբ, կը նախատեսուէր Էսթանայի Բարձրագոյն Ատեանին նման նոր դատարաններ հաստատել:

Այս նոր բարեկարգութիւններով, թէեւ Եգիպտոս Էսթանայի կապուած կ'ըլլար՝ դատական եւ վարչական տեսակէտով, սակայն Նուպար Փաշայ չէր համոզուած որ այս բարեկարգութիւնները կրնային օգտակար ըլլալ երկրին վերելքին, այլ բուն նպատակը կը կայանար նախ Վալիին իշխանութիւնը եւ անուղղակի կերպով Եգիպտոսը օկայացնելու մէջ,

2768

խնդրին էութիւնը, աւելի երկրին քաղաքականութեան հետ կապ ունէր, քան թէ ընկերային բարեկարգութեան:

Ըստ Նուպարի, այս փոփոխութիւններուն հետեւանքով Եգիպտոսի թերանկախութիւնը վտանգի կ'ենթարկուէր, իսկ Անգլիա այս նոր քաղաքականութեամբ, զօրաւոր թուրքիա մը ստեղծելու ծրուգիրը իրականացնել կը ձգտէր, Ռուսիոյ դէպի Միջերկրական ծով անցքը խափանելու համար:

Ապպաս, Բարձր Իրան ուղղած իր նամակին մէջ կը յիշէ, թէ Եգիպտոս սպասով եւ յառաջագէմ երկիր մը ըլլալով, կարելի չէ դայն բաղդատել Օսմանեան կայսրութեան ենթակայ, անապատ եւ անմշակ Միջագետքին հետ (Իրաք) որ եթէ Մօհամէտ Ալիի իշխանութեան ենթակայ եղած ըլլար, կրնար Եգիպտոսի նմանիլ:

Այսպէս, երկաթուղային գիծի շինութեան եւ բարեկարգութիւններու գործադրութեան առիթներով, Եգիպտոս երկիցս յաղթական դուրս կուգայ, Ապպասի բռնած յանգուզն դիրքին շնորհիւ եւ աւելին. Բարձր Իսուր ստիպուած կ'ըլլայ ճանչնալ Եգիպտական դատարաններուն արձակած մահուան վճիռները եւ Սուլթանին անունով ու արտօնութեամբ, Վալիին իրաւունք կը տրուի վաւերացնել զանոնք: Այս դրութիւնը կը տեւէ ութ տարի:

Մշակելի հողերուն վերաբերեալ օրէնքները քանիցս փոփոխութեան կ'ենթարկուին, ըլլայ սեփականութեան, թէ շահարկումի եւ սուրքերու դանձումի եղանակին նկատմամբ:

Ըստ պետութեան հայեցողութեան, սուրքերու դանձումին կապակցութեամբ, զանազան ձեւեր եւ միջոցներ ի գործ կը դրուին, առանց սակայն սրտչօգտակարութեան:

Մօհամէտ Ալիի շրջանին, խիստ օրէնքներու եւ մանուաւող քօլէրայի համաձայնակին պատճառաւ, մշակներուն թիւը սկսած էր նուազիլ, այն աստիճան որ հողային հսկայ տարածութիւններ տնմշակ մնացած էին: Այս լուրջ կացութեան առաջը առնելու համար, Մօհամէտ Ալի ստիպուած եղած էր հրահանգել որպէսզի հողերը, ձրի եւ իբր նուէր բաժնուին բանակի սպաներուն, յայտնի անձնաւորութիւններուն եւ պետական պաշտօնատարներուն, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի կարգ մը օտարականներուն միջեւ, սեփականութեան լրիւ իրաւունքով եւ զերծ հողային ամէն տեսակ տուրքէ:

Ապպաս կ'որոշէ այս կացութիւնէն ձերբազատելու համար ապասեփականացնել այն հողերը որոնց տուրքերը մինչեւ Մեսսաեմբեր 1854 վճարուած չըլլան:

Այս միջոցառումին կ'ենթարկուին նաեւ Նուպար եւ Առաքել հարազատները եւ այսպէս, առաջինին ունեցած 30 հազար Փէտտան (Փայումի շրջանին մէջ), իսկ երկրորդին ունեցած 15 հազար Փէտտան (Մինիա եւ Պէնի Մազար շրջաններուն մէջ) հողերը պետութեան կը փոխանցուին:

Միւս կողմէ, պատերազմներէն վերադարձող Ֆէլլահները կը վերսկսին կրկին հողագործութեամբ հետաքրքրուիլ ու այսպէսով, յաջորդ տասը տարիներու ընթացքին հետզհետէ, Ապպասի կողմէ հրատարակուած օրէնքը իր օգտակար դերը կ'ունենայ: Ասկէ գատ, մշակելի հողերուն մէկ եօթերորդը կը վերադարձուի փոքր դիւղացիներուն եւ ազատութիւն կը տրուի իրենց բերքերը ծախելու, ինչպէս որ յարմար զաննէ, առանց ստիպուած ըլլալու գանոնք պետութեան յանձնելու, ինչ որ կը քաջալերէ Սուրիոյ եւ Յունաստանի առեւտրականները, որոնք Եգիպտոս դալով իրենց գնումները կը կատարէին:

Մօճամէտ Ալիի օրերուն, եզրպտացի հողազոր-
ծը իր տուրքը ապրանքով վճարելու ստիպուած էր,
որովհետեւ, ըստ օրէնքի, միայն պետութիւնն էր որ
առեւտուրով կրնար զբաղիլ եւ հակառակ 1836-ին
գոյացած համաձայնութեան, այս իրաւունքը չնջե-
լու կապակցութեամբ, Մօճամէտ Ալի կը մերժէր
զայն յարգել ու գործադրել պետական Գանձին յա-
ւելեալ հասոյթ մը ապահովելու նպատակաւ:

Ապպասի օրով, Մօճամէտ Ալիի շրջանին կա-
ռուցուած զինուորական արտադրութեան գործա-
բանները կը փակուին, աւելորդ ծախս կամ վնաս
նկատուելով, մանաւանդ որ բանակը Իպրահիմի
պատերազմներէն վերադարձած, թիւով նուազած
էր եւ արտադրութիւնը այլուր շուկայ չէր գտներ:

Այս տեսակէտով, կարելի է ըսել որ Ապպասի
իշխանութեան շրջանը վարչականօրէն աւելի իրա-
տես եւ օգտակար եղաւ քան Մօճամէտ Ալիի շրջանը:
Պաշտօնեաները սկսան կանոնաւոր կերպով եւ առանց
ուշացումի դանձել իրենց թոշակները, փոխանակ 15-
20 ամիս սպասելու: Տուրքերու գանձումը կանոնա-
ւորուեցաւ եւ երկիրը անտեսապէս աւելի կայուն վի-
ճակ ստացաւ:

Նուպար Եզրպտասի կարեւորագոյն խնդիրնե-
բէն կը նկատէ գործաւորական ճրի աշխատութեան
գրութիւնը եւ կը գրէ. «Մօճամէտ Ալի եւ Ապպաս
բնական եւ օրինաւոր կը գտնէին այս գրութիւնը զոր
կը պարտադրուէր ժողովուրդին»: Առջա, կ'առեւցնէ
ըսելով, թէ մարդիկ սկսան իրենց համար պալատ-
ներ, պարտէզներ եւ փարաւոնեան գերեզմաններ
կառուցանել եւ այս նպատակին համար ճրի աշխա-
տցնել գործաւոր դասակարգը, առանց անդրադառ-
նալու որ իրենց չինութիւնները հանրօգուտ չեն
նկատուիր, այլ անձնական բնոյթ ունին:

Յաւալին այն է, որ բոլոր իշխանաւորները կամ
կառավարական պաշտօնատարները նոյն կերպով կը
խորհէին ու կը գործէին, առանց տարբերութիւն
գտնելու երկու գործելակերպերուն միջեւ:

Նուպար, երբ այս կէտը իրենց ուշադրութեան
կը յանձնէր, կը զարմանային եւ իրենց պարտադրած
գրութիւնը ճիշտ կը գտնէին, այնչափ որ առելու-
թեամբ լիցուած էին Ֆէլլահներուն հանդէպ, ի տես
անոնց անհոգութեան եւ ծուլութեան:

Ապպասի օրերուն, ոչ ոք կրնար գործէն հրա-
ժարիլ, բոլորն ալ իրենց «Տիրոջ» կը պատկանէին:
Ան էր որ միայն կրնար որոշել գործաւորի մը աշ-
խատանքին անհրաժեշտութիւնը կամ վերջ տալ ա-
նոր ծառայութեան: Սակայն եւ այսպէս, Նուպար
կը ներկայացնէ իր հրաժարականը:

Օրին մէկը, Ապպաս պաշտօն կը յանձնէ Նու-
պարին, Անդլիոյ հիւպատոսին նամակ մը յանձնե-
լու կապակցութեամբ: Նուպար իսկոյն պալատէն
դուրս գալով, փոխանակ դէպի գեսպանատուն ուղ-
ղուելու, առն կ'երթայ եւ Շուպրայի կողմերը, իր
տիկնոջ հետ պտոյտի կ'ելլէ: Ապպաս անդրադառ-
նալով, անոր ետեւէն անմիջապէս պաշտօնատար մը
կը զրկէ զայն ետ կանչելու վալիին մօտ տեսակցե-
լու եւ գրուելիք նամակին մէջ բարեփոխութիւն
մտցնելու մօտք:

Մինչ այդ, Նուպար պալատէն արդէն մեկնած
էր:

Ապպասի մտքին մէջ կասկած կ'արթննայ եւ
կ'ուզէ պիտնալ թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ Նուպարին այդ-
պիսի անձապարանքով մեկնումին պատճառը:

Արդեօք Նուպար հիւպատոսին հետ իր դէմ դաւ
մը կը հիւսէ՞ր: Ի վերջոյ, պաշտօնատարը Նուպարին
ետեւէն կը հասնի Շուպրայի ճամբուն վրայ եւ Նու-
պար իր տունը վերադառնալով, ճին կը հեծնայ եւ

դիշերուայ մօտ կ'ուղղուի դէպի Ապպասէյէի պալատը, ուր, Ապպաս բարկացոտ վիճակի մէջ կը հարցնէ թէ ի՞նչ էր պատճառը որ մղած էր Նուպարին աճապարանքով մեկնելու, արդեօք որոշ տեսակէտ մը ունէ՞ր նամակին բարեփոխման մասին:

Այս եւ տարբեր հարցերու մասին Նուպարի եւ Ապպասի միջեւ տարակարծութիւն կը ստեղծուի, մանաւանդ դիւանադիտական մարմիններու հետ փոխ-յարբերութիւններու մասին, որմէ յետոյ, Նուպար կը մերժէ միջնորդի դեր կատարել կողմերուն միջեւ եւ տուն կը մեկնի:

Նուպարի հրաժարականը աննախընթաց երեւոյթ մըն էր, որովհետեւ, ըստ ընկալելալ սովորութեան, Ապպաս ինք էր որ որեւէ մէկը պաշտօնանկ կ'ընէր կամ կը հրամայէր որ խնդրոյ առարկայ անձը պաշտօնը ձգելէ առաջ սպաննուի: (Ապպաս էլ Այոուպի):

Յայտնի էր թէ Ապպասի եւ Նուպարի փոխ-յարբերութիւնները վստթարացման ճամբու մէջ էին, Ապպասի կասկածամտութեան հետեւանքով, ինչ որ խորհիլ կուտար, թէ յետ աշնու, Վալիին վստահութիւնը չէր կրնար վայելել եւ այլն:

Միւս կողմէ, Ապպաս հոգեպէս հանդիստ չէր զգար, սակայն եւ այնպէս Նուպարին նման կարող անձի մը պէտք ունէր... Որպէսզի նեղութիւն պատճառէ Նուպարին, Ապպաս զաղափարը կ'ունենայ անոր եղբոր Առաքելը Նուպար կարեւոր պաշտօնի մը կոչելու:

Նուպար դիմադարձելով կացութեան, կը պահանջէ որ Առաքել եւս պաշտօնէ ազատ կացուցուի եւ ինք (Նուպար) արտօնութիւն ստանայ արտասուհման մեկնելու: Ապպաս զայրոյթով կ'ընդունի պահանջը:

Մեկնումի արտօնութիւնը ձեռք ձգելէ անմիջապէս յետոյ, Նուպար կը ծախէ իր բնակարանին կա-

րասիններէն մաս մը եւ Նեղոսի վրայ նաւարկող «Ճահապիյէ»-ը վարձելով կը բեռցնէ արժէքաւորները եւ ընտանեօք ճամբայ կ'ելլէ դէպի Աղեքսանդրիա:

Շատ չանցած, Պէնհայի մօտերը կը նշմարէ չոր դեշարժ նաւ մը զոր Ապպաս անձամբ կը վարէր, իր ուղղութեամբ կ'առաջանար, կարծէք հալածանքի ելած ըլլար:

Նուպար հեռուէն ձեռքի նշանով կը բարեւէ եւ կը շարունակէ իր ուղին: Ապպաս իրեն կը մօտենայ եւ կը հրաւիրէ Նուպարին որ իրեն հետ տեսակցի:

Թէեւ Նուպար այս մասին լուռ կը մնայ, սակայն պատմարաններ կ'ըսեն թէ Նուպարին եւ ընտանիքին համար, վերջին ժամը հասած պէտք էր նկատել:

Ապպաս, զոհ տրամարանութեամբ կը ժպտի եւ կը հիանայ Նուպարին յայտնարերած քաջութեան ի տես, որմէ յետոյ կը հաշտուին եւ Նուպար կը խոստանայ վերադառնալ:

Ապպաս կը խորհի Լոնտոնի եւ Փարիզի օրինակին հետեւելով, ներկայացուցչական կեդրոններ բանալ Վիէննայի եւ Պերլինի մէջ եւս, որոնք Օսմանեան Ֆէրմանին դիւանադիտական կապեր հաստատելու արդելքէն դուրս կը մնան եւ Բարձր Իրան կողմէ վաւերացուելու պէտք չունին:

Ապպաս կ'առաջարկէ Նուպարին ընտրելու այդ երկու կեդրոններէն մէկը, միւսը ձգելով իր եղբոր Առաքելին:

Նուպար Վիէննա կը մեկնի իբր պատուիրակ եւ անկէ յետոյ առիթը չունենար հանդիպում ունենալու Ապպասի հետ, որովհետեւ իր մեկնումէն 11 ամիս յետոյ, կը սպաննուի Պէնհայի իր պալատին մէջ, զիշերը քնացած ժամանակ, չորս մամաչիքներու եւ վարձկաններու կողմէ (որոնցմէ երկուքը կ'ըսուի թէ Ապպասի հօրաքրոջ կողմէ դրդուած էին, փոխ-վրէժ լուծելու համար, ինչպէս դուշակած

էր նուպար Վիէննա մեկնելէ առաջ, Ապպասի մե-
նակեաց կեանքը եւ պալատներու մէջ Մամայիք ե-
րիասարդներով չըջապատուած ըլլալը տեսնելով:

Ապպաս Ա. ի իշխանութեան չըջանը տեւած է
չուրջ հինգ տարի:

ՍՍՅԻՏ ՓՍՇՍՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ:—

Սայիտ, իշխանութեան գլուխը եկած օրէն,
սերտ յարաբերութիւններ կը մշակէ օտար հիւպա-
տոսարաններուն եւ սրտաւան ներկայացուցիչնե-
րուն հետ, միեւնոյն ժամանակ հետամուտ էր հիմ-
նական փոփոխութիւններ մտցնել երկրին մէջ (ար-
դարադատութեան եւ հողային բնագաւառներէն
ներս):

Շատ չանցած, շողաքորթներու եւ օտար չըջա-
նակի անդամներուն բարեկամութիւնը կը վայելէ եւ
իրեն համար կեանքի նպատակ կ'ընտրէ հաճոյքն ու
զեխութիւնը, խրախճանքն ու կերուխումը, առտնց
զբաղելու երկրին յառաջդիմութեանը կամ ժողո-
ւորդին բարօրութեամբ: Իր այս ընթացքով, պա-
լատէն եւ պետական վարչութիւններէն ներս անիշ-
խանութիւնը կը սկսի աիրել եւ երկիրը հակայաքայլ
դէպի անկում կը դիմէ:

Նուպար, իր յուշերուն մէջ շատ մը դժուարներ
կը պատմէ, որոնցմէ մի քանին, իբր նմոյշ կ'ուսանք
ստորեւ:

«Եւրոպացի տարրը, բմբռնելով Սայիտի թու-
յամորթ եւ փոփոխամիտ նկարագրի աէր անձ մը ըլ-
լալը, դործի պատրուակով իր շուրջը կը դեզերէր,
չօչափելի դումարներ ապահովելու աննկարու-
թեամբ:

«Անդամ մը, իտալացի բարեկամներէն մին դժ-
զոհութիւն կը յայտնէ, թէ իտալական դրամանիշով

(լիրա) իր ստանձնած մէկ դործէն բաւական վնասով
դուրս եկած է: Սայիտ իսկոյն կը հրահանգէ որ Ան-
գլիական ոսկիի հիման վրայ վճարուի, առանց եր-
կու դրամանիշներու տարբերութիւնը հաշուելու
կամ նկատել առնելու թէ Անգլիական ոսկին քսան եւ
հինգ լիրա կ'արժէ:

«Օրին մէկը, եօթ միլիոն Փրանք կը վճարէ իր
պալատին մէկ սենեակին բարեզարման իբր
ծախս»:

«Անհաշիւ դրամի մսխում: Սայիտ զազափար
անգամ չ'ունէր ծախսերուն ո՞ր մէկը կարելուր եւ
ո՞ր մէկը անկաշուր ըլլալու մասին»:

«Տարբեր առիթով մը, Աղեքսանդրիա գտնուած
միջոցին, իր «բարեկամներէն» մին կողով մը պտուղ
կը բերէ Սայիտին, իբր «նուէր», յետոյ տասն եւ
հինգ հազար ոսկի կը գանձէ...»:

«Վերջին օրերուն, Սայիտ 2, 75 միլիոն Անգլիա-
կան Ոսկի արժողութեամբ փոխառութիւն մը կը կա-
տարէ, մինչ անկէ առաջ, 10 միլիոն ոսկի արժէքով
կատարուած փոխառութիւն մը տակաւին հանրօգուտ
սրելէ նպատակի չէր յատկացուած»:

«Մօհամէտ Ալիի եւ Ապպասի իշխանութեան չը-
ջաններուն, ելեմտական որոշ կայունութիւն ներ-
կայացնող Եզիպոստը, անտեսական ծանր տաշնապի
կը մատնուի: Ամէն մարզի մէջ կողոպուտ կը տիր-
էր, իսկ եւրոպացի տարրը երկրին ամէն կողմը կը
վրսար»:

Այդ չըջանին, օտար դեսպանատուներ եւս օգուտ
կը քաղէին Սայիտի իշխանութեան թոյլ եւ տկար
դեկավարութենէն ու յաճախ իրենց հպատակներուն
անունով, զանազան անհիմն պահանջներ կը ներ-
կայացնէին եւ դոհացում կը ստանային: Ժառանգա-
կան հարցեր կը յարուցուէին, մեծ գումարներ կոր-
զելու դիտաւորութեամբ:

Միջոց մը, նույնար մաքսատան գործերու վերակացու կը նշանակուի, հոն տիրող անկանոն վիճակը բարելաւելու նպատակաւ, ուր Անգլիական շահերուն դէմ արտայայտութիւն մը ունենալով, պաշտօնանկ կը հռչակուի Սայիտի կողմէ, որ իրեն հանդէպ թէեւ համակրանք չունէր, սակայն գործի համար պէտք ունէր իրեն:

Սայիտ, իր օտարամոլութեան փաստը կուտայ, կարեւոր պաշտօններուն վրէժը օտարներ նշանակելով, օրինակ, իր անձնական գործերու անօրէնի պաշտօնին կոչելով Փրանսերէնի իր ուսուցիչը եւ այլն: Այս կերպով, առիթը կ'ընծայէ որ եգիպտացիներուն եւ օտարականներուն միջեւ փոխ-յարարերութիւնները աւելի բազմանան:

Օսմանեան կայսրութեան ժամանակ, մենաշնորհեալ օտարականները կեցութեան իրաւունք եւ առեւտրով զբաղելու իրաւունք կ'ունենային, սակայն ոչ հողային սեփականութեան:

Թէեւ Մօհամէտ Ալիի եւ Ապպասի իշխանութեան շրջաններուն, օտարները սկսած էին հողային սեփականութեան իրաւունք ունենալ, սակայն միշտ ենթակայ մնալով տեղական իշխանութիւններու հակաշիւն:

Իսկ Սայիտի նստաշրջանին, յարաբերութիւնները այն աստիճան յեղաշրջուեցան որ քաղաքացիներու միջեւ ծաղոյ խնդիրները սկսան քննուիլ եւ կարգադրուիլ արդարադատութեան նոր դրութեամբ, որ կը նախատեսէր հետեւեալ պարագաները.-

1.- Օտար մը օտարի հետ խնդիր ունենալու պարագային, տեղական իշխանութիւնները իրաւունք չունէին միջամտելու, կարգադրութեան ամէն կարգի իրաւունք վերապահուած ըլլալով հիւպատոսարաններուն:

2.- Եգիպտացիի եւ օտարականի միջեւ խնդրի մը կարգադրութիւնը կ'իյնար եգիպտական օրէնքին եւ ձեռնհասութեան ծիրէն ներս, պայմանաւ որ հիւպատոսարանէն ներկայացուցիչ մը ընկերանաբ օտարին, հարցաքննութեան ժամանակ:

3.- Եգիպտացի մը երբ օտարականի մը կողմէ անիրաւունէր, բողոք կը ներկայացնէր նահանգապետին որ իր կարգին իմաց կուտար հիւպատոսարան որ յանցապարտը իրեն ուղարկէ, հիւպատոսարանի ներկայացուցիչին միջոցաւ, ուրիշ խնդիր թէ յանցապարտը կը ներկայանար թէ ոչ, ճամբորդութեան կամ այլ պատրուակով: Յետ ապարդիւն թղթակցութեան, կ'որոշուէր բողոքը փոխանցել Արտաքին Գործոց նախարարութեան, որ նոյն պէտք հաղորդակցութեան մէջ կը հիւպատոսարանին հետ, շատ անգամ, առանց դրական արդիւնքի: Ապա վէճը կը փոխանցուէր Վալիին որ սովորաբար ժամանակ չէր գտներ այս կարգի խնդիրներով զբաղելու, եւայլն..

Այս երկարապատում միջոցներուն չ'ենթարկուելու համար, եգիպտացաին կը նախընտրէր, ինքնաբերաբար հիւպատոսարան դիմել, խնդրելով որ իր հարցը յանուն արդարութեան քննուի եւ հետեւանք տրուի..

Այսպէսով, օտար հիւպատոսարանները միջամտած կ'ըլլային, տեղացի ժողովուրդին եւ օտարականներուն վէճերը լուծելու... Ինչ որ մենաշնորհի դրութիւնն անգամ չէր նախատեսած...:

4.- Իսկ եթէ պատահէր որ օտարականը ըլլար բողոքարկուն, հիւպատոսարանը չէր ուշանար միջամտելէ եւ առեւտրական բնոյթ ունեցող խնդիր մը անգամ դիւանապետական վէճի կը վերածուէր, որուն համար, սովորաբար եգիպտական կառավարութիւնը յանցապարտ կը նկատուէր եւ հատուցում

վճարելու կ'ենթադրուէր: Հակառակ պարագային, խնդիրը կը փոխանցուէր Միջազգային Արդարաւթեան ատեանին եւ ամէն ինչ կ'ընթանար օտար պետութիւններու փափաքին համաձայն:

Սակեւ չուր չոր կացութեան առջեւ ու մանաւանդ, տեղւոյն նպաստաւոր օրէնքներէն քաջալերւած, օտարները եզրպտոս կը խուժէին արագօրէն հարստանալու դիտաւորութեամբ, առանց մտահոգուելու ապահովութեան եւ պաշտպանութեան տեսակէտէ, քանի որ որեւէ վնաս ունենալու պարագային, հիւպատոսարանը կը միջամտէր եւ պետութիւնը պարտաւոր կ'ըլլար հատուցում վճարելու:

Մենաշնորհներու օրէնքը, ի միջի այլոց, կ'արգիլէր եւրոպացի օտարականին տունը ժամել, առանց հիւպատոսին ներկայացուցիչին եւ կալանի տակ առնել, շահատուրքի փոխարէն, մանաւանդ երբ տունը եւ հողը կցուած ըլլային... այդ պարագային կը խուսափէր շահատուրքը վճարելէ, բնակարանը դործասեղիին մաս կազմելու պատրուակով:

Սայիտի իշխանութեան շրջանին, մշակելի հողերը հողագործներուն շաժնելով, մասնաւոր տոմարներու մէջ արձանագրուեցան եւ մասնաւոր պայմաններու սակ հողագործները իրաւունք ստացան այդ հողերը վաճառելու եւայլն:

Աւելին, այն հողագործները որոնք հինգ տարի յաջորդաբար կը մշակէին իրենց հողերը եւ կանոնաւոր կերպով կը վճարէին իրենց տուրքերը, սեփականատէր կը դառնային: Չուրի առուակներ բացուեցան եւ ոռոգելի հողերուն տարածութիւնները բազմապատկուեցան:

Պարելի է ըսել որ հողագործութիւնը կանոնաւորուեցաւ եւ յառաջգիւծութիւն արձանագրեց, իր

նպաստը բերելով երկրին վաճառականութեան:

Սայիտի վերջին տարիներուն, երկրին տնտեսական վիճակը սկսաւ ակարանալ, փոքր հողագործները յաճախ կը ստիպուէին փոխառութիւններ առնել ուրիշ որ կարելի էր. տուրքերը կը ճնշէին ժողովուրդին վրայ:

Թոշակները դժուար կը վճարուէին եւ երկար լապաղումով, այդ օրերուն երեւան եկաւ թոշակները «կտրոններով» վճարելու դրութիւնը, այսինքն, պատկան մարմիններու կողմէ շուկայ հանուած կտրոններով, զոր պաշտօնեայ դասակարգը կը ստանար, նպարեղէնի կամ մսեղէնի եւ այլ դնումները կարենալ կատարելու համար:

Յետոյ, իւրաքանչիւր հայթայթիչ գանձելու կ'երթար իր քով հաւաքուած կտրոններուն փոխաքօէքը պետութեան գանձէն: Օտարականները գուրս կը մնային այս դժուարութեանէն:

Սայիտ մարմնով հսկայ ու յաղթանդամ էք, շատ փափաք ունէր զինուորական ըլլալու, սակայն յարմարութիւնը կը պակսէր, որովհետեւ վախկոտ էր:

Սայիտ ամէն գործի մէջ նախապատուութիւնը եւրոպացիներուն կուտար, որպէսզի բողոքի կամ վէճի պարագային, եւրոպացի պաշտօնեան եւրոպացի մեծաւորին ճամբելով, ինք խնդիրէն դուրս կուգար, առանց հանգիստք խանդարելու:

Այն եւրոպացին որ կեանքի տեսողութեան ընթացքին, երեք տարի երկրին մէջ իրագործուող ծրագրի մը ծառայէր, չօչափելի գումար մը իրը հատուցում կը ստանար, որմէ տեղացիները դրկուած էին:

Մոհամէտ Ալիի իշխանութեան շրջանին, եզրպտոսի մէջ Ֆրանսայի փոխ - դեսպանն էր Փէրատի-

տանտ Տըլէսէբա: Մոհամէտ Ալի յանձնարարած էր իրեն որ Սալիտին առնելիք քայլերուն հետեւն հետեւէր... ու այսպէս, բարեկամակա՞ն կապ մը դոյութիւն ունէր Սալիտի եւ Տըլէսէբաի միջեւ:

Ապաղասի մահէն յետոյ, երբ Սալիտ դահ կը բարձրանայ, Փրանսայէն, Փէրսիանտ Տըլէսէբա ջերմագին շնորհաւորութիւններ կը յղէ Սալիտին, այս բարեբաստիկ առիթով:

Կ'ըսուի թէ Սալիտ պատասխանած է այդ շնորհաւորութիւններուն եւ Տըլէսէբաը Եգիպտոս հրաւիրած, ի նշան զոհոնակութեան:

Ոմանք կը պնդեն թէ Տըլէսէբա սնանկացած ըլլալով, առիթ կը փնտռէր Եգիպտոսի մէջ կարեւոր ձեռնարկներու լծուելով հարստանալու համար:

Ուրիշներ այն կարծիքէն են որ Տըլէսէբա իր հետ կը բերէ Սուէզի Ջրանցքին ծրագիրը, որ Մոհամէտ Ալիի եւ Ապաղաս Ալի իշխանութեան օրերուն, ուսումնասիրուած էր, սակայն որոշ նկատումներով չէր իրագործուած:

Նուպար լուելեայն կ'անցնի այս կարծիքներուն վրայէն եւ չ'արտայայտուի թէ ո՞ր մէկ վարկածը աւելի արժանահաւատ կրնայ ըլլալ:

Ամէն պարագայի, եղելութիւնը այն է որ Սալիտ մեծ պատիւներով կ'ընդունի իր հիւրը եւ իրեն հետ պտոյտի կ'ըլլէ Աղեքսանդրիայէն դէպի Փայոսմ տասը հազար հեծելազօրքով եւ թնդանօթներով, արեւմտեան անապատի ճամբով:

Տըլէսէբա առիթը առելի քան երբեք պատեհ նկատելով խօսք կը բանայ Սուէզի Ջրանցքի մասին, Սալիտի մտերիմ բարեկամ Ջիւլիքար խաչայի ձերկայութեան:

Ըստ պատմական աղբիւրներու, Տըլէսէբա կը վաժառէր անմահացնել Սալիտի անունը, համայն

քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ որ յաւիտեանս յիշէ ու խօսի իր մասին:

Սալիտ, փառքի ու անմահութեան արտայայտութենէն արփեցած եւ մանաւանդ, համոզուած ըլլալով որ նման հսկայ ծրագրի մը դարձադրութեամբ, Եգիպտոս աւելի կարեւոր դիրքի մը կրնայ հասնիլ, առանց վտանգի ենթարկուելու (քստ Տըլէսէբաի պնդումներուն) կը յայտարարէ:—

«Ես համոզուած եմ, ինձի հաւատաւ եւ իմ վրաս վստահիր»:

Սալիտ կ'ուզէ նաեւ զինուորականներուն զաղափարը ունենալ, որոնք բոլորն ալ համաձայն կը պանուին:

25 Նոյեմբեր 1854, Սալիտ Գահիրէ կը վերադառնայ, իր զօրքերով եւ հրաւիրեալներու շքախումբով: Տըլէսէբա կ'իջնէ «ճամբորդներու պալատը» որ Փրանսական արշաւանքին ժամանակ, Սուէզի Ջրանցքի Յանձնախումբի անդամներուն վերապահուած էր:

Սալիտ իր մօտ կը կանչէ Տըլէսէբաը Գալաթի ամրոցը ուր օտար դեսպաններուն եւ երեւելիներուն առջեւ, որոնք իշխանին Աղեքսանդրիա-Փայոսմ կատարած չրջապատյուն վերադարձին առիթւ, բարի գալուստ մաղթելու եկած էին եւ պաշտօնապէս կը յայտարարէ Սուէզի Ջրանցքը բանալու մենաշնորհը Ֆէրսինանա Տըլէսէբաի վստահելու եւ այդ առիթւ, Միջադպային Անանուն ընկերութիւն մը հիմնելու որոշումը:

Հինգ օր յետոյ, 30 Նոյեմբեր, Սալիտ կը ստորագրէ ընկերութեան արտօնադիրը, որով մենաշնորհը կը արուէր Սուէզի Ջրանցքը բանալու եւ շահարկելու 99 տարուայ պայմանաժամով:

Այս յիշատակելի օրուան առիթով, որեւէ հանդիսութիւն տեղի չունենար, այլ արտօնադիրը կը

ստորագրուի առանց կանխորոք ուսումնասիրութեան, պարզ հանդիպումի մը ընթացքին, այնքան որ, Ֆրանսայի դեսպանը կը նեղուի անդեակ անգամ պահուած չըլլալուն համար:

Մենաշնորհի պաշտօնաթուղթերը իր յաւելուածականներով, հրատարակուած Բարձր Դրան կողմէ, 5 Յունուար 1856, կը նախատեսէր ի միջի այլոց որ Եգիպտոսի տարեկան շահարածինը պիտի ըլլար զուտ հասոյթին 15 % եւ ամէն անգամ, վերանորոգման ժամանակ (99 տարի ետք) յիշեալ շահարածինը կրնար բարձրանալ, հասնելու համար մինչեւ 35%, սակայն ամէն անգամ Սուլթանին վաւերացումը անհրաժեշտ էր:

Սուէզի Ջրանցքի ընկերութիւնը յանձն կ'առնէր Գահիրէի հիւսիսէն դէպի Սուէզ Ջրանցք բանալ (Նեղոսէն դատուած): Եգիպտական կառավարութիւնը ընկերութեան պիտի փոխանցէր Ջրանցքի եզերքին գանուող հողերը, զոր ընկերութիւնը պիտի սուսկէր եւ մշակելի դարձնէր, 10 տարի տուրքէ վերձ մնալու պայմանաւ:

Ասկէ զատ, Եգիպտական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր ընկերութեան համար հաջկ եղող շուրջի հողերը անարտօնականացնել եւ իրեն յանձնել:

Սուէզի Ջրանցքին ծրագրին համար ներածուած շինանիւթերը, մեքենաները եւ գործիքները գերձ պիտի ըլլային մաքատուրքէ: Եգիպտական կառավարութիւնը պիտի հայթայթէր հարկ եղող գործաւորները, ընկերութեան հորչոյն աշխատելու համար:

Ըստ Նուարի, «սնանկ արկածախնդիրը» Տըլէսէրս կ'ընէր ինչ որ իր շահը կը սրահանջէր, այսպէս, առաջին առթիւ, Սայիտէն կը ստանայ 500 հազար ըիյալ եւ իսկոյն կը ձեռնարկէ ջուրի առուակը բանալու:

Յետոյ, ծանուցումներու արշաւի կը սկսի Եւրոպայի մէջ, դրամատէրներու ուշադրութիւնը դատելու նպատակաւ, որմէ յետոյ, կ'որոշուի ընկերութիւնը կազմել Փրանսական օրէնքին համաձայն, կեդրոնատեղի ունենալով Փարիզ, 200 միլիոն Փրանք դրամադրուիով, 400 հազար արժեթուղթի բաժնուած: Հանրային բաժանագրութեան կը դիմէ, որմէ կը դոյանայ ընդամէնը 112 միլիոն Փրանք, ինչ որ բաւարար չի նկատուելով, ծրագիրը կրնար յետս կոչուիլ:

Քննադատութիւններուն պատասխանելով, Սայիտ կ'ըսէ. -

«Ես Փրանսացի բարեկամիս դադարարին հետեւելով գործի ձեռնարկեցի. եթէ խօսելիք ունիք կրնաք ըսել իրեն կամ իր կառավարութեան, ես չեմ կրնար մենաշնորհը ետ քաշել»:

Մնացեալ 88 միլիոն Փրանքը ճարելու համար, Տըլէսէրս կը ձեռնարկէ մասնաւոր շրջապատյալի մը դէպի Լոնտոն, Փարիզ, Պերլին եւ Վիէննա որ նոյնպէս ապարդիւն կը մնայ:

Կացութիւնը փրկելու համար, Տըլէսէրս կը մտածէ խորամակնութեան դիմել եւ զանազան մայրաքաղաքներուն մէջ բացուած բաժանագրութեան մասնակցիլ Սայիտի հաշոյն (ի ձեռին ունենալով իրեն տրուած փոխանորդագիրը) 88 միլիոն Փրանքի պակասը գոյացնելու նպատակաւ:

Միջոց մը յետոյ, ան Եգիպտոս կը վերադառնայ, ժպիտը դէմքին եւ գոհ տրամադրութեամբ, կը ներկայանայ Վալիին պալատը, անդեկագիր ներկայացնելու համար եւ թուղթի կտորի մը վրայ, իր կատարած միջոցառումներու մասին քանի մը բառ մըրտելով քարտուղարին կը յանձնէ:

Սայիտ կը նեղուի Տըլէսէրսին բռնած այս անփոյթ ընթացքը տեսնելով եւ անձամբ իրեն ներկա-

յացած չըլլալուն պատճառաւ: Տասն եւ հինգ օր յետոյ, Տըլէսէբո Սայրախին կը հանդիպի, որմէ կը խնդրէ որ իր հաշուոյն բաժանագրուած արժեթուղթերուն վրայ վճարում մը կատարէ... աւելցնելով որ ինք ստիպուած եղած է այդպիսի քայլ մը առնելու եւ այդ մասին, տեղեակ պահած Նորին Վսեմութիւնը, քարտուղարին յանձնելով իր տեղեկագիրը:

Վալին կը հրամայէ որ իսկոյն իրեն բերուի այդ թուղթի կտորը, որուն վրայ լոկ քանի մը թուանշան եւ քանի մը երկիրներու անունները՝ Ֆրանսա, Անգլիա, Գերմանիա գրուած էին:

Ուրեմն, կ'աւելցնէ Տըլէսէբո. -

«Ձեր վսեմութիւնը լուռ մնացած ըլլալով այս կարգապարտութեան մասին, այնպէս կը հասկցուէր որ համաձայն էք առնուած քայլերուն, որոնց տեղեակ են նաեւ իմ գործակից բարեկամներս, որոնք այս առթիւ պարտականութիւն յանձնեցին ինձի որ իրենց յարգանքը յայտնեմ Ձեր վսեմութեան»:

Սայրախ անախնկալի եկած, իսկոյն կը փափաքի Ֆրանսայի իր փաստաբանին կարծիքին դիմել, որը կուզայ յայտնել թէ այդպիսի բաժանագրութիւն մը, օրինական տեսակէտով, զուրկ է որեւէ արժէք ունենալէ:

Սայրախ եւ Տըլէսէբո բուն վիճարանութեան կը սկսին, մանաւանդ որ պետական գանձը միջոցները չունէր այսպիսի խոշոր գումար մը միանուազ վճարելու համար: Տըլէսէբո կը խոստանայ, այս առթիւ գիւրութիւններ ձեռք ձգել եւ իր սնդուամներուն վերջայ, պաղանաբար կը համաձայնին... որովհետեւ Սայրախ կ'որոշէ ամէն կերպով այս խնդրէն ձերբազատուիլ, այն հասկացողութեամբ որ փոխարէքը կառավարութեան կողմէ ընկերութեան պիտի վճարուէր 15 տարուայ ընթացքին, մասնակի վճարումներով:

Այդ միջոցին, Նուպար կ'առաջարկէ հիմնել եգիպտական ծովային նաւարկութեան ընկերութիւն մը որ պիտի կոչուէր «Նուբիական Ընկերութիւն», պարզապէս, օտար ընկերութիւններէ կախեալ չըլլալու համար:

Դարձեալ պաշտօն կը յանձնուի Տըլէսէբոին որ Ֆրանսական երեք շոգենաւ գնէ ընկերութեան հաշուոյն, որուն փոխարէքը լրիւ կը վճարուի: Երբ շոգենաւերը Աղեքսանդրիա կը հասնին, ի յայտ կուգայ թէ անոնք հինգած են եւ անդործածելի:

Այդ շրջանին նոյնպէս, Տըլէսէբո յաճախ Աղեքսանդրիայէն Փարիզ եւ Փարիզէն Աղեքսանդրիա կը ճամբորդէր, արժեթուղթերու խնդրոյ կարգապարտութեան համար, ինչ որ անկարելի կը թուէր, որովհետեւ պետական գանձը պարապ էր. Սայրախ կը ստիպուի փոխառութեան դիմել Ֆրանսական դրամասան մօտ իրր ասպհավութիւն, կը պահանջէ եգիպտական ելեւմտական գործերուն վրայ տեսակ մը հակակշիռ ունենալ, որուն մասին Ֆրանսական հիւպատոսարանը եւ Սայրախը չըջապատող Ֆրանսացիք եւս համաձայն կ'ըլլան: Նուպար կ'ըսէ. թէ ինք մինակն էր որ հակառակ կ'արտայայտուէր այս մասին... սակայն, Վալին կ'ընդունի անոնց պայմանները եւ Նուպարին պաշտօն կը յանձնէ խմբագրել հարկ եղած նամակը, որուն վրայ ինք պիտի ստորագրէր:

Նուպար պահ մը ինքնամփոփուելով, հողեկան նեղութեան մէջ կ'ըսէ. - «Ոչ երբեք, ես չեմ որ այդպիսի գիջումի նամակ մը պիտի գրեմ ձեզի» ու դիւրը գրպանը կը դնէ բարկութեամբ:

Ներկաներէն, Ֆրանսացի սպայ մը կը միջամտէ ըսելով. - «Եթէ Ձեր վսեմութիւնը կը փափաքի, ես պատրաստ եմ այդ նամակը գրելու»... ու լուռութիւն կը տիրէ: Սպան կարծելով թէ Սայրախ համաձայն է,

սեղանին առջեւ կը նստի եւ կը խնդրէ Նուպարէն որ իր գրիչը արամադրէ:

Նուպար կը պատասխանէ.- «Ներդուլթիւն, Ն. Վ. Վալին կրնայ հրամայել ինչ որ կ'ուզէ եւ դուն կրնաս գրել նամակը այն ոճով որ կը փափաքի, որ պէտքի, օր մը չ'ըսուի թէ «իմ գրիչս այդ նպատակին համար գործածուեցաւ»:

Նամակը չի գրուիր եւ յաջորդ օր, փոխառութեան մասին տեղի ունեցող բանակցութիւնները կէս կը մնան ու կը փակուին: Նոյն օրը, Վալինն պատւիրակներէն մին՝ Բաօլինօ Պէյ, Նզիպտոս կը փերայառնայ, ընկերակցութեամբ զբամատան մէկ ներկայացուցիչին հետ բանակցութիւնները վարելու համար: Յետ համաձայնութեան, կ'որոշուի Նզիպտոսի 175 միլիոն Փրանք արժէքով փոխառութիւն մը կ'առարել, տարեկան 10% տոկոսով:

Սայիտ կը ստորագրէ, առանց առարկութեան:

Սայիտ իր կատարած փոխառութիւններուն ծախսերը պոցելու համար, կը ստիպուի պետութեան պիւտձէն կարեւոր սեղմումներու ենթարկել, այսպէս, բանակին կէսը կ'արձակէ, միայն հինգ հազար զինուոր պահելով, ռազմական մթերանոցին պաշտօնէութիւնը կը ճամբէ, Նեղոս գետին վրայ աշխատող նաւերը կը դադրեցնէ, Հոտոտո նահանգին եւ Նզիպտոսի պատկանող միւս նահանգներուն պաշտօնէութեան երեք քառորդը պաշտօնանկ կ'ընէ: Մնացեալ պաշտօնեաներուն ամսաթոշակները կը նուազեցնէ, ելեւմտական եւ զինուորական վարչութիւնները կը լուծէ եւ հողային սուրբերը 5% համեմատութեամբ կը բարձրացնէ:

Այս առթիւ, Նուպար կ'ըսէ.- «Կարելի էր տարբեր միջոցներու զիմել, սակայն Սայիտ ծնած էր ամէն ինչ քանդելու եւ ոչ թէ կառուցանելու»:

Այս էր Նուպարի զազափարը Վալի Մօհամէս Սայիտի մասին:

Սայիտ Նուպարի եզրայրը Առաքելը Խարթումի եւ անոր ենթակայ նահանգներուն կառավարիչ կը նշանակէ, ինչ որ ըմբոստութեան տեղի կուտայ զօրաւոր ցեղապետական ուժերու կողմէ:

Պատերազմական ժողով կը վումարէ Առաքել, իր տրամադրութեան սակ ունենալով փոքր թիւով զինուորական ուժ մը, որ համաձայն կը գտնուի յարձակումի անցնելու, շուտով մարելու համար ըմբոստութիւնը, մտածելով թէ սպասելով, ուրիշ ցեղապետական խումբեր եւս կը քաջալերուին եւ նման քայլ մը կրնան առնել:

Յաջորդ առաւօտ կանուխէն, Առաքել իր հետ ունենալով դանձային պաշտօնատարը եւ սպայ մը, կ'ուղղուին զէպի բանակատեղի, որուն հրամանատարը իմանալով կառավարիչին ժամանումը, նախ չի հաւատար, յետոյ վրանէն դուրս գալով, իր առջեւ կը գտնէ Խարթումի կառավարիչը առանձին եւ անդէն:

Առաքել կ'ըսէ.- «Քու ըմբոստութիւնդ արդեօք կառավարութեան դէմ է՞. եւ եթէ այդպէս է, համաձայն ե՞ս որ արիւն հոսի, թէ ոչ ինձի դէմ է անձնապէս, այն իշխանութեան համար որուն նշանակուեցայ ես քրիստոնեայ մը»:

Հրամանատար Ապու Սէն կը պատասխանէ.-

«Քեզի դէմ է անձնապէս, իբր քրիստոնեայ կառավարիչ մը»:

Առաքել կ'աւելցնէ.- «Այս պարտոյային, ահաւասիկ ես քու դիմաց կայնած եմ, ըրէ ինչ որ կը փափաքիս, որովհետեւ չեմ ուզեր որ ըսուի, թէ իմ պատճառաւ արիւն հոսեցաւ»:

Ցեղապետը այս խօսքերը իմանալով, ձիէն վար կ'իջնէ եւ Առաքելին կ'ըսէ.- «Դուն զիս յողթեցիր» եւ իրեն ու պատուոյ պահակախումբին հետ Խարթում կը մեկնին:

Անկէ յետոյ կիրքերը կը հանդարտին եւ ապա-
հովութիւնը խանդարելու ոչ մէկ դէպք տեղի չունե-
նար, Առաքելի քսան ամիս տեւող պաշտօնավարու-
թեան ընթացքին, մինչեւ այս վերջնայն մահուան
թուականը 13-9-1858:

Առաքել Սուտան գտնուած միջոցին, Նեղոսի
վրայ կատարած շրջապտոյտի մը ընթացքին, մա-
հափորձի կ'ենթարկուի եւ կ'ազատի: Ըստ պատմա-
կան աղբիւրներու, Առաքել անձնաստղան կ'ըլլայ
Եթովպիոյ դէմ արշաւանքի մը ընթացքին, սակայն
Նուպար կը հերքէ այս տեղեկութիւնը եւ կ'ըսէ, թէ
իր եղբայրը հիւանդութեան պատճառաւ մահացաւ:

Նուպար կ'ըսէ նաեւ, թէ ինք յաճախ կը թղ-
թակցէր Առաքելի հետ, յորդորելով որ Եգիպտոս
վերադառնայ, սակայն ան կը պատասխանէր ըսե-
լով՝ «Անկէ լաւ բան չեմ փափաքիր, սակայն ո՞ր
ձգեմ աղքատ բնակչութիւնը»:

Տարիներ յետոյ, Սուտանցի մը հանդիպում
կ'ունենայ Նուպարի հետ (որուն չէր ճանչնար նա-
խապէս) եւ կ'ըսէ թէ «Առաքել արդար իշխան մըն
էր»:

Սուէզի Զրանցքին ծրագիրը դործադրութեան
կը դրուի 1859-ին, անհանդուրժողութիւն տիրող
մթնոլորտի մը մէջ, այսպէս, մէկ կողմէ, Բարձր
Դուռը կը հրահանգէր Սայիտին կասեցնել զորքը,
նոյն ժամանակ, Ֆրանսայի Նափոլէոն Գ. կայսրը
թիկունք կը կանգնէր ծրագրին ոչ-օրինական դոր-
ծադրութեան, իսկ Անգլիոյ ընդդիմադիր կողմը
կ'առարկէր սոյն ծրագրին Փրանսական ընկերու-
թեան մը վստահուած ըլլալու մասին:

Էսթանայի Անգլիացի հիւպատոսը Եգիպտոս
կ'այցելէ եւ տեսնելով Սուէզի Զրանցքին վերարկը-
նալ աշխատանքները, կը տեղեկացնէ իր կառավար-

րութեանը, թէ թէքնիք որոշ արդեւքներ պոյութիւն
չունին, այլ կատարուած իրողութեան առջեւ կը
դտնուինք, որմէ շահաւոր առաջին երկիրը Անգլիան
պիտի ըլլայ:

Անգլիա ջանք կը թափէ, մենաշնորհին պայման
ներուն մէջ որոշ բարեփոխութիւններ մտցնելու հա-
մար, այս առթիւ, իր ազդեցութիւնը բանեցնելով
Բարձր Դրան միջոցաւ:

Նուպար եւս իր բաժինը կ'ունենայ մենաշնորհին
նախատեսած պայմաններուն բարեփոխման մէջ,
ինչպէս պարտադիր աշխատանքի, Եգիպտոսի կա-
ռավարութեան կողմէ Սուէզի ընկերութեան տրա-
մադրուած հողերուն եւ ջուրի առուակին վերստաց-
ման վերաբերեալ:

Բարձր Դուռը բոլոր այս պայմանները աւելցնել
կուտայ Նուպարի եւ Անգլիոյ ներկայացուցիչներուն
միջեւ տեղի ունեցած վիճարանութիւններուն աւար-
տին:

Բնական էր որ Անգլիա մտահոգ ըլլար հողային
ընդարձակ տարածութիւններ Փրանսական ընկերու-
թեան մը արամադրութեան տակ դրուած ըլլալուն
հետեւանքով, ինչ որ պիտի նմանէր նահանգի մը
մէջ ուրիշ նահանգ մը ստեղծուելուն եւ պիտի վտան-
գէր անգլիական շահերուն, ջրանցքային տեսակէ-
տով:

Սայիտ կը մահանայ 1863-ին, ինը տարի իշխա-
նութեան դուրսը մնալէ յետոյ (1854-1863):

Երախ Իսմայիլի մասին Նուպար կ'ըսէ, թէ
Եգիպտոսի իշխանաւորներէն ամենէն աւելի իրեն
հետ է որ երկար տարիներ աշխատակցած է (15 տա-
րի) եւ հակառակ երկրին ճակատագրական հարցերը
լաւադոյնա լուծելու տրամադրութեան, Նուպար
չատ անգամներ ստիպուած եղած է հրաժարիլ պաշ-
տօնէն, հեռանալ երկրէն եւայլն, որովհետեւ Իսմա-

յիլ օտար դեպքանատուներու ազդեցութեան տակ, կ'ենթարկուէր անոնց հիւսած դաւերուն եւ խաղերուն:

Տնտեսական տեսակէտին դիտելով, շոսյլօրէն ծախսուած հսկայ դումարները, երկիրը դէպի սնանկութիւն կ'առաջնորդէին, այնպէս որ Իսմայիլի օրով, Եգիպտոս ստիպուած եղած է, բարձր տոկոսով յաջորդական փոխառութիւններ կատարելու, ըլլայ ժողովուրդէն, թէ օտար պետութիւններէն:

Նուպար Իսմայիլի մասին խօսելով, կը գրէ. -

«Եգիպտոս կրնար մեծ պետութիւն մը դառնալ, եթէ Իսմայիլ նուազ անիրոյթ եւ աւելի հեռատես, խոհեմ եւ լուրջ իշխանուոր մը եղած ըլլար»:

Իսմայիլ ինքզինքը բարի ու մարդասէր կը ձեւացնէր, սակայն, իրականութեան մէջ, հեռու էր այդ զգացումը ունենալէ: . . Չէր ջանար թեթեցնել Ֆէլահին բեռը որ արին քրտինք աշխատանքի աւակ կը ագնէր, այլ ընդհակառակը, կը զլանար աշխատանքի դիւրին միջոցներ արամադրելէ եւ եւրոպական երկիրներէն փոխառութիւններ կատարելով, երկիրը պարտքերու տակ կը ծանրաբեռնէր: Նուպար ի գուր կը ջանար Իսմայիլը շոսյլութեան ճանկերէն դուրս քաշել:

Իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Գաւիրէն եւ Աղեքսանդրիան արդիականացնել եւ առայդ, ամէն միջոց ի գործ կը դնէր փողոցներու մաքրութեամբ, հսկայ պաշտաններու շինութեամբ, կառնաւորութեամբ եւայլն հաւասարիլ Փարիզի:

Շուպրայի եւ Կէզլիէի թաղամասերը կը փափաքէր Շանգիլիդէի եւ Պուա Տը Պուլօնէի օրինակին վրայ վերանորոգել, ուր գեղութիւնները խումբ առ խումբ չըջէին ու սլտակին կառքերով, գեղեցիկ սպաւորութիւն ձգելով Եւրոպացի երգչուհիներուն եւ պերասանուհիներուն վրայ:

Իսմայիլի ջրճառասողները իր մասին կ'ըսէին, թէ ան կ'երջնակացնէր երկիրը, ազրատութեան մասնելով գերինները:

Իր օրով, երկաթուղային գլուխներ հաստատուցան, հաշորդակցութիւնը գիւրացեալ, շարարի եւ թուղթի գործարաններ բացուեցան, Միջերկրականի եւ Կարմիր ծովուն մէջ կանոնաւոր նաւարկութիւն սկսաւ, Աղեքսանդրիոյ նաւահանդիստը եւ Սուէզի աւազանները շինուեցան, թատրոններ բացուեցան, գոյրոցներ բազմացան եւայլն:

Իսմայիլ կ'ուզէ Եւրոպայի օրինակին հետեւիլ եւ աշխուղի սահմանագրական օրէնքները Եգիպտոս փոխադրել, ժողովուրդին պահանջները լսելու եւ գործադրելու նպատակաւ:

Այս առթիւ երեսփոխանական ժողով մը կը կազմէ որ իրաւունք պիտի ունենար երկիրն նախադահը ընտրելու: Երեսփոխանները երկու խումբի բաժնուած պիտի ըլլային՝ աջակողմեան եւ ձախակողմեան: առաջինը պիտի զործակցէր կառավարութեան հետ, մինչ միւսը, առ ի ձեւակերպութիւն, իրաւունք պիտի ունենար քննադատելու:

Երեսփոխանական ժողովը պիտի դումարուէր երկու տարին անգամ մը, սակայն լուի «զարդ» մըն էր, որովհետեւ անոր անդամները, ըստ երեւոյթի քուէարկութեամբ, սակայն իրականութեան մէջ կառավարութեան հաւանութեամբ պիտի նշանակուէին:

Բննադատութիւնները աւելորդ էին որովհետեւ որոշումները պարզապէս Խրոխի քմահաճոյքէն կախեալ էին եւ ամէն անգամ ի պարտականութիւն կ'ըլլնար, հնադանդօրէն եւ խորհրդակցական ձայնով մասնակցիլ ժողովին, ի վերջոյ կառավարութեան կը մնար ժողովին որոշումը գործադրել կամ ոչ: Այս բոլորը ցոյց կուտան թէ ինչ աստիճանի լուրջ ժողով մըն էր երեսփոխանական այդ ժողովը:

Այսպէս, 1885-ին, կառավարութիւնը նկատի ան-
գամ չէր առած երեսփոխանական ժողովի հրահրը
եւ ոչ սք չէր անդրադարձած նոյնիսկ: Նուպար երբ
Փարիզ կը գտնուէր, կը տեղեկանայ թէ Եգիպտոս-
կան Երեսփոխանական Ա. ժողովը նրատ պիտի գու-
մարէ ու ժպտելով կ'ըսէ. — «Նայինք ս՞ով պիտի ըն-
դունի Իսմայիլի խաղերուն ենթարկուիլ»:

Իսմայիլ խորքին մէջ ուրիշ նպատակ կը հետա-
պնդէր, այն էր որ կ'ուզէր ժողովուրդին ներկայա-
նալ իբր պայծառատես եւ ազատասենչ իշխան մը:

Օր մը, Իսմայիլ հրահր կը ստանայ Ֆրանսացի
յույանի ազնուականէ մը որ բարեհաճի այցելել Փա-
րիզի իր պալատը, ուր իրեն ի սրատիւ, ընդունելու-
թիւն մը պիտի սարքուէր: Իսմայիլ կ'ընդունի հրա-
հրը եւ կը մեկնի:

Պալատին եւ կահ-կարասիներուն զեղեցկութիւ-
նը ծայր աստիճան կը հրապուրեն Սրտիւր, եւ իմա-
նալով պալատին տիրոջ նիւթական դժուարութեան
մէջ ըլլալը, կ'որոշէ օգնել իրեն, սակայն այնպիսի
կերպով մը, որ արժանապատուութիւնը չի վիրս-
ւորուի:

Իսմայիլ կ'առաջարկէ զնել: Պալատին տէրը
անակնկալի կուզայ, սակայն, խորհելով որ մերժո-
ղական պատասխան մը կրնար իր հիւրը վշտացնել,
ուստի, սուղ գին մը կը պահանջէ սրպէսդի Սրտիւր
եւ կենայ զնելէ: Պահ մը յետոյ, մեղմ ձայնով կ'ը-
սէ. — «Հինգ միլիոն Ֆրանք», մինչեւ իրականու-
թեան մէջ, մէկ եւ կէս միլիոն Ֆրանքէ աւելի չէր
արժէր: Սրտիւր անմիջապէս կ'ընդունի այդ գինը եւ
չէք մը կը ստորագրէ գրամատուներէն մէկուն վը-
րայ:

Այդ միջոցին, հոն կը հանդիպի սեփականատի-
րոջ 15 գարունները հազիւ բոլորած զեղեցիկ աղջ-

կան: Իսմայիլ հմայուած կը յարէ ըսելով. — «Կարճ-
եմ թէ արգելք մը չունիս եթէ պալատին վաճառման
աքթը օրիորդին անունին գրելու ըլլաս, միշտ յիշե-
լու համար Եգիպտոսի Սրտիւրին հիացումը անոր ան-
մեղ ու շնորհալի երեւոյթին հանդէպ եւ միեւնոյն
ժամանակ, չըսելու համար թէ իմ այցելութիւնս
պատճառ եղաւ որ զրկուիս քու պալատէդ»:

Իսմայիլ երկրորդական նիւթերով աւելի կը
գրադէր քան երկրին յտաջգիմութեան մասին խոր-
հելէ: Օսմանեան կայսրութիւնը կ'այսպանէ՞ր զինքը,
Ֆէրմանին դժած սահմաններէն դուրս սարքեր հար-
ցելով զբաղելուն համար, ինչպէս՝ զէնքերու դոր-
ծարան բանալով, պատերազմական նաւեր շինել
տալով, փոխառութիւններ առնելով եւ անտեղի կը
գտնէր Եւրոպայի մէջ ներկայացուցիչ ունենալը
(Նուպար), որ երկրէ երկէր յաճախ ճամբորդու-
թեան մէջ էր, կարծէք անկախ պետութեան մը ներ-
կայացուցիչը ըլլար:

Իսմայիլ կը ձգտէր ընդարձակուիլ դէպի Հիւ-
սիս, Սուրիան գրաւելով, սակայն Նուպարի խոր-
հուրդին վրայ, իր ուշադրութիւնը փոխեց դէպի
Սուտան:

Ան կ'երազէր հիմնել զօրաւոր Սուլթանութիւն
մը, որ պիտի տարածուէր Միջերկրական ծովէն
մինչեւ հասարակաց, Սուտանը Եգիպտոսի միացնե-
լով, երկաթուղային գիծով Ասուանէն դէպի հարաւ:

Ըստ պատմական տուեալներու, բանակին վե-
րահագմութիւնը յանձնեց ամերիկացի սպաներու,
Եւրոպական ազգերու միջեւ մրցակցութիւն չ'ստեղ-
ծելու համար:

Եւ որպէսզի Նեղոսը ամբողջութեամբ Եգիպ-
տոսի պատկանէր, Եգիպտական բանակը ուղղուե-
ցաւ դէպի Եթովպիա, հաստատուելու համար Մա-
սաուա, Պարպարա, Հարար եւ միջոց մը արշաւանք-

ներ կազմակերպեց դէպի Եթովպիա, զսպելու համար Եթովպիական բանակին ղիմադրութիւնը, որոնք երկու միլիոն ոսկի արժեցին պետական գանձին:

1869-ին, Եւրոպացիները սովորութիւն ըրած էին, գրեթէ ամէն օր, հաւաքուիլ Իսմայիլի պալատը, ուր հանդիպում կ'ունենային, Խըտիւլի շրջանուկին եւ պաշտօնատարներուն հետ, լուրաքանչիւրը առիթ կը վնասէր զորձի վերաբերեալ կամ ապրանք հայթայթելու համար համաձայնութիւն կնքել, եւայլն:

Առաջին հերթին, Իսմայիլ գաղափարը կը յղանայ էգզիքիէի պարտէզը բաժնել ու վաճառել: Այսպէս խոշոր եւ ընտիր ծառերը որոնք Մոհամէտ Ալիի օրերուն տնկուած էին, յօգուտ Գահիրէի ժողովուրդին, որ ամառուայ սաք օրերուն վայելէ անոնց շուքը եւ բնութեան ծոցին մէջ, հաճելի ժամանակ մը անցնէ ուկնդրելով տասնեակ նուազախումբերու եղանակները, սկսան արմատախիլ ըլլալ:

Իսմայիլի երկրորդ ծրագիրն էր շոգեկառքի գիծը երկարել դէպի Վերին Եգիպտոս: Նուպար այն գաղափարէն էր որ այս ծրագիրը, թէեւ օգտակար, սակայն եւ այնպէս այդքան առաջնահերթ չէր, ցորչափ աւելի կարեւոր ծրագիրներ կային գործադրելիք:

Ամէն ոք գիտէր եւ կը զգար որ անձնական հաշիւ մը պահուած ըլլալու էր Իսմայիլի այդ երկաթուղիի ծրագրին ետեւը, շատ հաւանաբար, իբր անձնական հողերուն շահարկումին հետ կապ ունեցող հարց մը: Եւ այդպէս ուրեմն գործադրուեցաւ:

Նոյնպէս, Չակագլի Պիլպէիս երկաթուղային գիծը որ իր հողերուն համար գիւրութիւն եւ օգտակարութիւն կրնար ունենալ, գործադրուեցաւ: Այս առիթը, Իսմայիլ անվարան ղիմեց Ֆրանսական

դրամաստան մը, 7 միլիոն ոսկի արժողութեամբ նոր փոխառութիւն մը ունենալու համար, տարեկան 500 հազար ոսկի տոկոսով, անոնց փոխարէն պատանդ դնելով իր հողերը:

Սակայն ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս պիտի վճարուէին այդ տոկոսները, տրուած ըլլալով որ հողային ընդհանուր եկամուտը 200 հազար ոսկիի կը հասնէր: Ոչ ոք համոզուած էր Իսմայիլի այդ կարգադրութիւններուն:

Խըտիւլ Իսմայիլ կը խորհէր աւելի եւս զեղեցկացնել Գահիրէն, Ալեքսանդրիոյ եւ Սուէզի նաւահանգիստները կառուցանել, գործաւորական աւաններ շինել, եւայլն: Իրամը անհաշիւ կը ծախսուէր, կրծօններ եւ նուէրներ կը բաժնուէին Էսթանպուլի մեծ պաշտօնատարներուն, իր ծրագիրներու գործադրութեան ի խնդիր:

1865-ին Եգիպտոսի մէջ ծայր կուտայ քօլէրայի հիւանդութիւնը որ միջոց մը շարունակուելով, ամէն օր հազարաւոր հողիներու կեանքը կը խլէր: Իսմայիլ այդ շրջանին արտասահման կը մեկնի. մինչ Նուպար երկաթուղային գիծի պաշտօնեաներուն եւ գործաւորներուն սնունդի պակասին մօտէն հող տանելով, կը ջանայ զոհերուն թիւը նուազեցնել:

1866-ի սկիզբի օրերուն, Իսմայիլ Եգիպտոս վերադարձած ըլլալով, կը ձեռնարկէ նախարարաց խորհուրդի կազմին փոփոխութեան: Նուպարին կը վիճակուի Արտաքին Գործոց Նախարարի պաշտօնը, փոխանակ նախարէս իր վարած Հանրային Գործոց նախարարի պաշտօնին:

Բարձր Դուռը, Սուէզի Զրանցքի ծրագրին գործադրութեան առիթով, ընկերութեան շնորհուած «մենաշնորհ» սրայմաններէն դժգոհ եւ Անդլիոյ պրդումներուն վրայ, կարգ մը փոփոխութիւններ կը պահանջէ:

Այս կապակցութեամբ, Նուպար Փարիզ կը մեկնի Օգոստոս 1862, բանակցելու համար Տը Լէսէբսի հետ որ Եզիպատոսի դէմ հակառակ հանրային կարծիք մը պատրաստելու գործին կը լծուի, դատապարտելով եզիպատական կառավարութիւնը, որ Փրանսական ազգային ծրագրի մը հանդէպ իր ստանձնած պարտաւորութիւններէն ձերբազատուիլ կը փորձէ եւ միեւնոյն ժամանակ կոչ ուղղելով, որ բաժնետէրերը ինքզինքնին պաշտպանեն այսօրիսի սոցորինական յարձակումի մը դէմ:

Տը Լէսէբս կը ձգտէր հանրային կարծիքի ճնշումին սակ, կարեւոր հատուցում մը ձեռք ձգել, թեթեւցնելու համար ընկերութեան ստանձնած նիւթական պարտականութիւնները, կարենալ գլուխ հանելու համար ջրանցքին ծրագիրը:

Այսպէս ուրեմն, իւրաքանչիւր կողմ կը ջանար շուանը իր կողմ քաշել:

Եզիպատոս կը պահանջէր.—

1.— Վերստանալ, Սայիտի իշխանութեան չըջանին, Սուէզի Զրանցքի ընկերութեան արամադրուած հողերը, անտեղի գտնելով ջրանցքի եղերքին կատարուելիք պաշտպանութեան շինութիւնները:

2.— Ձեջել գործաւոր հայթայթելու պարտակալութիւնը:

3.— Չ'ընդունիլ որ գործաւորները օտար ընկերութեան իշխանութեան ենթարկուին:

4.— Հաշուակցում կատարել 88 Միլիոն Իրանք արժէքով Սայիտի անունով գնուած բաժնեթուղթերուն:

Այս կարգի կարեւոր խնդիրներու լուծման համար, Տը Լէսէբս իր շուրջ ունէր Փրանսայի օրէնսդէսներու խումբ մը, որ չէր բաժնէր անոր տեսակէտները, այն իմաստով թէ.—

1.— Եզիպատոս իրաւունք չունէր իր հողերուն գերիշխանութիւնը ուրիշին փոխանցել, առանց վերին Դրան հաւանութեան:

2.— Յանցաւոր կրնար նկատուիլ գործաւորներուն վճարումները դադրեցուցած ըլլալուն համար եւ իրաւունք կուտար Եզիպատոսի վերջ դնելու, պարտադիր աշխատանքի դրութեան որ կը գործադրուէր իր գործաւորներուն հանդէպ:

Նուպար այս առթիւ դիտել կուտայ թէ «Մեւաշնորհ» ոչինչ կը յիշէ պարտադիր աշխատանքի մասին, այլ ընդհակառակը, ընկերութիւնը յանձն առած էր գործաւորներուն վարձքը վճարելու պարտականութիւնը:

Սայիտի օրերուն, 20 հազարական գործաւորներու խումբեր, հետիոտն կը զրկուէին ջրանցքի շրջանը, հոն մէկ ամիս աշխատելու համար, ապա, կը վերադառնային ու իրենց տեղ ուրիշ խումբեր կը մեկնէին եւ այսպէս յաջորդաբար, առանց վճարումի, եւ առանց որ Վային փորձ մը կատարէր, օրապահիկ մը ապահովելու անոնց համար:

Այս էր խղճալի պատկերը եզիպատացի բանուորներուն եւ այս էր ապօրինի գործելակերպը ընկերութեան:

Փարիզի մէջ, Նուպարի եւ Տը Լէսէբսի միջև սուր վիճաբանութիւն մը կը ստեղծուի, ըլլայ հանդիպումներու ընթացքին, քաղաքական շրջանակներէն ներս կամ մամուլի միջոցաւ, համայն աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւելով:

Տեսակէտները կը բաժնուին, Նուպարին կողմը, ջրանցքին ծրագիրը քննադատելով եւ պարտադիր աշխատանքը մարդկային սկզբունքներուն եւ եւրոպական քաղաքակրթութեան անվայել գտնելով, իսկ Տը Լէսէբսին կողմը, ընկերութեան իրաւունք

ները պաշտպանելու եւ պատիւը բարձր պահելու նպատակաւ:

Լարուածութիւնը այն աստիճան կը սաստկանայ որ Տը Լէսէքս իր անձնական հանգամանքով, Նուպարը Սէնի պատժական դատարանին առջև կը քաշէ, գրպարտութեան եւ կեղծ վաւերութիւններ հրապարակելու ամբաստանութեամբ, ինչպէս նաեւ ընկերութեան վարկն ու ծրագիրները կասկածի տակ դնելու մտադրութեամբ:

Ակնբախ էր նկատել թէ Տը Լէսէքս այս կերպով կը ջանար այն ապաւորութիւնը ձգել, որ իր պատիւը եւ շահերը Փրանսային պատիւն ու շահերը կը ներկայացնէին:

Փրանսայի կայսրը կ'առաջարկէ անձամբ զբաղիլ այդ դատին խնդրով, որմէ յետոյ վճիռ կ'արձակէ, դատապարտելով եզրպատական կառավարութիւնը որ 66 միլիոն Փրանք հատուցում վճարէ ընկերութեան, եւ պարտադրելով այս վերջնոյն, Եզրպատիին յանձնել իր ստացած հողերը, իրեն պահել ջրանցքի երկու եզերքին ինկող հողաշերտերը, առանց իրաւունք ունենալու դանոնք ձեռքէ հանելու:

Կարգ մը երկրորդական պատճառներու կողքին, Նուպար չափազանցեալ կը դանկ վճարելի հատուցումին դումարը, նկատի առնելով որ ընկերութիւնը չէր վճարած գործաւորներուն միլիոններու հասնող օրավարձերը:

Սկիզբէն, Նուպար կողմնակից էր որ հողերու այս կարեւոր հարցին կարգադրութեամբ Կայսրը զբաղի, սակայն անակնկալի կողմայ երբ կ'իմնայ, թէ Իսմայիլ արդէն իր հաւանութիւնը յայտնած է Կայսրին արձակած որոշումին մասին: Այնպէս կարելի է հետեւցնել որ Իսմայիլի հաւանութիւնը արդիւնք էր, Կայսրին կողմէ իրեն ուղղուած անձնական մէկ նամակին:

Վերջապէս կը հասնի ջրանցքին պաշտօնական բացման թուականը 17 Նոյեմբեր 1869:

Իսմայիլ կը փափաքէր Եզրպատի իբր քաղաքակիրթ եւ Օսմանեան կայսրութենէն անկախ պետութիւն մը ներկայացնել յաջս օտար պետութիւններուն:

Շուայլօրէն ճախսուող դումարներուն հաշիւը չկար:

Պէտք է ըսել որ Իսմայիլ անձամբ զբաղած էր հիւրասիրութեան բոլոր մանրամասնութիւններով: Այսպէս, տեղանաւոր հիւրերու ժամանումէն առաջ, կառուցանել տուած էր արեւելեան ոճով շքեղ պալատ մը, յատկապէս Փրանսայի էօթէնի Կայսրութիւնն այցելութեան միջոցին իրեն տրամաւորուելու համար: Աղջկանց յատուկ տիպար վարժարան մը հիմնել տուած էր, Փրանսայէն եկած մանկավարժ ուսուցչուհիներու հակողութեան տակ գործելու պայմանաւ, ուր պիտի այցելէր Փրանսայի Կայսրութիւն: Էզրպէրիէի պարտեզին մէկ կողմը, վեց ամսուայ ընթացքին, հիանալի օբէրա մը շինել տուած էր, ճարտարապետական արդիական ոճով որ մինչեւ այդ օրերուն, եզրպէրի էր իր տեսակին մէջ:

Բազմաթիւ թագաւորներ ու իշխաններ, իրենց հետեւորդներով պատասխանած էին Իսմայիլի հրաւերին, ինչպէս Փրանսայի Կայսրութիւն, Աւստրիոյ Կայսրը, Հիւսիսային Իտալիացիին Գերմանիոյ իշխանը, Հոլանտայի թագաւորին հղբայրը, Լիւքսէմպուրգի դուքսը եւ ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ հիւրասիրուեցան իրենց համար պատրաստուած պատշաճ պալատներուն եւ հիւրանոցներուն մէջ:

Փրանսական խորհրդարանին դումարած մէկ նիստին, Կայսրը խօսք առնելով վեր կ'առնէ Սուէզի ջրանցքին հսկայ ծրագրին գործադրութեան համար, իր Պետութեան բերած կարեւոր մասնակցու-

Թիւնը, առանց բառ մ'իսկ արտասանելու Եզրիպատ-
սին կատարած զոհողութիւններուն մասին:

Նուպար կը դրէ թէ Իսմայիլի կազմակերպած
խնձոյցներուն ետին թաքնուած կը մնային նիւթա-
կան յանձնառութիւնները, որոնք Սայիաի օրերէն
սկսած էին ծնունդ առնել մինչև որ պետական սու-
տուկը պարագայ վիճակի մէջ յանձնեց այս աշխարհէն
մեկնելէ առաջ, որմէ յետոյ, Իսմայիլ ստիպուած
եղաւ յաճախ ներքին թէ արտաքին փոխառութիւն-
ներու ^{պարտք} բարձր տոկոսներով եւ զօրաւոր
երաշխաւորական միջոցներով:

Ջրանցքի բացման հանդիսութիւններուն ներ-
կայ կ'ըլլայ նաեւ էսթանայի մէկ ներկայացուցիչը,
որ նոր Փէրման մը կը յանձնէ Իսմայիլին, որուն մէջ
կ'արդիւրէր Վալիին նոր փոխառութեան համար
պայմանաւորուել, առանց Սուլթանին հաւանու-
թեան:

Այս արգելքէն դուրս գալու համար, Իսմայիլ
նոր միջոցի կը դիմէ, այսինքն կարծ պայմանաժա-
մով վճարելի փոխառութիւններ կ'առնէր. պետա-
կան զանձին վրայ փոխդիւրս ստորագրելով: Վճար-
ման թուականին, նախկինը կը վճարէր նոր փոխա-
ռութիւն մը առնելով եւ այսպէս յաջորդաբար,
մինչև որ այս կարգի փոխառութիւններուն դաւմա-
րը 3 միլիոն ոսկիի կը հասնի, առանց խորհելու վերջ
տալ այս դրութեան որ դէպի անկում կ'առաջնորդէր
երկիրը:

Նուպար, այս կործանարար կացութեան առջև,
հետեւեալը կ'ըսէ. - «Մոհամէտ Սլի իր հմտութեամբ
եւ աշխատանքով վերականգնեց Եզրիպատսի տնտե-
սական վիճակը, Սայիա դժուարութիւններու մատ-
նեց զայն, իսկ Իսմայիլ գլխիկոր կործանեց ամէն
ինչ»:

Այս քանի մը տողերէն կը հասկցուի, թէ ինչո՞ւ
Նուպարին յուշերը ուշացան լոյս աեսնելէ, հակա-
ռակ որ անոնք 1894-էն ի վեր դրուած պատրաստ
էին, ի բաց առեալ Իսմայիլի իշխանութեան չըջա-
նէն որը ամենադժուար բաժինն էր համակարգումի
կարօտող:

Ինչպէս յիշեցինք այս ամփոփումին սկիզբը,
Իսմայիլ հայրն էր Ֆուսա թաղաւորին եւ մեծ հայրը
Ֆարուք թագաւորին:

Իսկ Մերիթ Պոթրոս Ղալի, Նուպարի հասցէին
կ'արձանագրէ հետեւեալ տողերը. -

«Նուպար պատասխանատու չի կրնար նկատուիլ
այն բոլոր սխալներուն համար, որոնք Եզրիպատսը
քաղաքական թէ անասական տեսակէտով դէպի
անկում առաջնորդեցին, ընդհակառակը, ան ջանաց
ստեղծել մարդկային սկզբունքներու վրայ հիմնուած
այնպիսի արդարութիւն մը, որ Եզրիպատս իր հա-
զարամեայ գոյութեան ընթացքին չէր կարողացած
ունենալ ու գործադրել»:

Իսմայիլ իր խորթ եղբայրը եւ հօրեղբայրը Ե-
զրիպատսի գահէն հեռու պահելու զխտաւորութեամբ,
քովընտի միջոցներու կը դիմէ Սուլթանին մօտ, որ
ի վերջոյ, 1866-ին նոր Փէրման մը հրատարակելով,
Եզրիպատսի գահը ժառանգական կը նկատէ, որուն
պիտի բարձրանար Իսմայիլի ընտանիքին երիցագոյն
արու որդին կամ յաջորդները:

Պատմաբաններ կ'ըսեն թէ Իսմայիլ այս դործին
կարգադրութեան համար երեք միլիոն ոսկի ծախսեց
էսթանայի մէջ, մինչ Նուպար կը հաւաստիացնէ
ըսելով, թէ Սուլթանը կ'ընդունի Իսմայիլի առա-
ջարկը, պայմանաւ որ Եզրիպատսի վճարելիք տարե-

կան հասուցումը բարձրանայ 80 հազար տոպրակէն 150 հազար տոպրակի. (այսինքն 400 հազար մէճիր-տիյէ ոսկիէն 750 հազարի, ինչ որ 50 հազար ոսկիի յաւելում մը կ'ենթադրէ):

Այս նոր դրութեամբ, Եգիպտոսի յաջորդ գա-հաժառանգը պիտի ըլլար Թէվֆիք (այն օրերուն հազիւ 14 տարեկան պատանի մը) որ յետագային, Օրապիի յեղափոխութեան շրջանին, կոչ պիտի ուղ-ղէր Բրիտանական ուժերուն որ զրաւեն Եգիպտոսը:

Մտերմիկ խօսակցութեան մը ընթացքին, Իս-մայիլ կասկածոտ եւ կէս իղճահար երեւոյթով կ'ըսէ Նուպարին. «Որքա՞ն ճիշտ պիտի ըլլար որ ես եւ ընտանիքս մենաշնորհի ակրանանք եւ Եգիպտոս-սը վճարէ անոր զինը: Կերպ մը չկա՞յ որ Եգիպտոս հասուցանուի, իր բերելիք գոհարեցութեան փո-խարէն»:

Այս ուղղութեամբ, Իսմայիլ պաշտօն կը լանձնէ Նուպարին մեկնիլ Փրանսա, համոզելու համար որ ինդիր չի յարուցանէ Եգիպտոսի գահին ժառանգա-կան դառնալուն մասին:

Նուպար կը նկատէ որ Փրանսա այս մասին ա-ռարկութիւն չունի, իսկ պատասխանատուները դի-տել կուտան, թէ այդպիսի հարց մը իրենց չի վերա-բերիր, այլ՝ Վալիին եւ Սուլթանին գիտնալիքն է:

Նուպարի մէկ հարցումին, թէ այս փոփոխու-թիւնը Եգիպտոսի ի նպատակ է՞ կամ ոչ: Այո, կը պա-տասխանէ պաշտօնատարը, միայն թէ գահին ինա-մակալութեան սրբազան պէտք է ճշտուած ըլլայ, որպէսզի, անչափահաս գահաժառանգի գոյութեան պարագային բարձր կ'ըսէ միջամտելով որեւէ խնամակալ չի նշանակէ, ինչ որ կրնայ Եգիպտոսի համար վտանգաւոր դառնալ:

Փրանսա իր օժանդակութիւնը կ'առաջարկէ, որուն վրայ այս կէտը կը ներմուծուի մասնաւոր ֆէրմանով մը նախորդին մէջ, նախատեսելով ինա-մակալ մարմինի մը կազմութիւնը, Ներքին Գործոց նախարարութեան նախագահութեամբ:

Նուպար իր առաքելութիւնը աւարտելէ յետոյ կը շարունակէ Փրանսա մնալ ինը ամիս շարունակ, որովհետեւ Իսմայիլ զինքը ետ կանչելու հրաւէր չէր ուղղած, հաւանաբար, միջամուխ չըլլալու համար Վալիի նիւթական, հողային եւ այլ գործերուն մէջ:

Նուպար կ'ըսէ թէ Իսմայիլի հետ իր դործակ-ցած 15 տարիներուն 12-ը պաշտօնով, պարտադրիչ արձակուրդի, աքսորի եւ այլն երկրէն դուրս մնա-ցած է, ամէն անգամ Եգիպտոսի կարօտը իր սրտին մէջ պահելով:

1867 Յունուարի վերջերը, երբ Նուպար տակա-ւին Փարիզ կը դռնուէր, հեռագիր մը կը ստանայ որպէսզի առաջին շոգենաւը առնելով Գահիրէ վե-րադառնայ:

Վալիի քարտուղարը որ զինքը դիմաւորելու ե-կած էր, իրեն միանալով կ'երթան պալատ, Իսմա-յիլի հետ հանդիպում ունենալու համար: Վալիին կը տեղեկանայ որ կարգ մը պահանջներ պարունակող նամակ մը զրկած է Սուլթանին եւ մերժողական պա-տասխան մը ստացած է որ կ'արգիլէ:

1.- Եգիպտական բանակին թիւը որոշելու իրա-ւունքը:

2.- Եգիպտոսին պատերազմական նաւատորմիդ ունենալու իրաւունքը:

3.- Ընդունելութիւններ սարքելու շքանշան եւ պարմ կոխելու իրաւունքները:

4.- Իսմայիլին «Տէր» մակղերը կրելու իրա-ւունքը:

5.- Օրէնքներ հռչակելու իրաւունքը:

6.- Օտար երկիրներու մէջ նախարարներ իբր ներկայացուցիչ կամ պատուիրակ նշանակելու իրաւունքը:

7.- Առեւտրական դաշինքներ կնքելու իրաւունքը:

8.- Եզիպտոսի լման վարչական իրաւունք ունենալը:

Նուպար կ'ստարկէ ըսելով թէ այս կարգի պահանջներ սուրի ուժով ձեռք կը բերուին եւ ոչ թէ նամակով, որովհետեւ երկրին անկախութեան կը վերաբերին: Եթէ կը վաւաքիս իսկապէս անկախ դառնալ, պէտք է որ նախ քու աէրդ դառնաս, մինչդեռ քու կառավարութիւնդ կը բաղկանայ 17 հիւպատոսներէ, որովհետեւ երկրին մէջ 17 հիւպատոսարան գոյութիւն ունի, որոնցմէ իւրաքանչիւրը, բարոյական թէ նիւթական տեսակէտով, կը մերժէ ընդունիլ Եւէպտոսի պետականութիւնը եւ շատ մը գործեր իր միջոցներով կը կարգադրէ:

Ինչ որ անհրաժեշտ է ներկայիս, այն է որ ձեր բազատուինք այս կացութենէն եւ երկրին աէրը դառնանք: Եթէ յաջողինք գայս իրագործել, այն ժամանակ անկախ կը նկատուինք: Ինչ որ մեզի համար անհանդուրժելի է ներկայիս, հիւպատոսներու եւ Եւրոպական գաղութներու ներկայութիւնն է: Եզիպտոսի մէջ:

Կ'ուզե՞ս ինքզինքդ ազատել այս կացութենէն: Պէտք է որ Եզիպտոս ապրող 150 հազար եւրոպացիները, որոնք Եւրոպա ապրող 300 միլիոն Եւրոպացի ժողովուրդները կը ներկայացնեն, հնազանդեցնես երկրին օրէնքներուն, ինչ որ քու մեծ հայրդ եւս չկարողացաւ պարտադրել:

Մպա, Նուպար կ'աւելցնէ.-

«Որպէսզի կարողանաս զսնտնք օրէնքի շրջադիծին մէջ գրաւել, նախ պէտք է որ դուն օրէնքին հնազանդիս:»

«Արդեօք ունի՞նք այն օրէնքը որուն մասին կը խօսինք եւ կամ մեր բոլորին վրայ կիրարկելի պիտի ըլլայ: բնաւ երբեք, բացի քաղմաթիւ դատական իշխանութիւններէն, որոնք արդարութիւնը ի գործ կը դնեն երկրին մէջ ներկայիս:»

«Կրնա՞ս ըսել որ հմուտ եւ պատրաստուած անձեր ունիս դատաւորի պաշտօնը ստանձնելու համար. բնաւ երբեք:»

«Այո, մենք ունինք միայն պատուաւոր, ազնիւ զգացումներու տէր եւ ուղղամիտ անձեր, որոնք հարկ եղած հմտութիւնը եւ անկախութիւնը շունին, իսկական դատաւորներ ըլլալու համար:»

«Ուրեմն, այս պայմաններուն տակ, անհրաժեշտ է, Տէր իմ, Եւրոպայէն դատաւորներ հրաւիրել եւ պայմանագրուիլ իրենց հետ, որ մեր հիմնելիք դատարաններուն մէջ, մեր դատաւորներուն հետ կողք-կողքի նստած երկրին արդարադատութեան գործերով զբաղին:»

«Եթէ այս բոլորը կատարուին, այն ժամանակ եւրոպացիները ստիպուած պիտի ըլլան ընդունիլ մեր դատարաններուն ձեռնհասութիւնը, յետոյ դուն, Տէր իմ, պիտի կարենաս հեռու մնալ քու վրասդ գործադրուող դիւանագիտական մնչումներէն, իսկ ժողովուրդը պիտի տգատի շահագործութէն:»

Նուպար Իսմայիլի ուշադրութեան կը յանձնէ, թէ ինչպէս իր մեծ հայրը երկրին փոխանցման շրջանին, Եւրոպայէն հրաւիրած էր ճարտարապետ, բժիշկը եւ զինուորականը, այնպէս ալ ներկայիս, արդարութիւնը ամէն կերպով գործադրելու համար, անհրաժեշտ է հրաւիրել դատաւորը, երկրին մէջ

իրաւունքի եւ արդարութեան հիմերը հաստատելու համար:

Այս կերպով, Եգիպտոս ներքին բարեկարգութեան մէջ հսկայ քայլ մը առած պիտի ըլլայ, աւանց անտեսած ըլլալու Ֆէրմանին տրամադրութիւնները:

Նուպար կը խորհէր, թէ Եգիպտոսի մէջ «ԱՍՌՆ. ԴԱՏԱՐՍՆՆԵՐ»-ու գրութիւնը երկիրը եւ ժողովուրդը պիտի պաշտպանէր օտար հիւղատոսարաններու դատաստանական, ինչպէս նաեւ Վալիին սածնարձակ քմահաճօքներուն դէմ, քանի որ այս վերջինը եւս օրէնքին ենթակայ պիտի ըլլար:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Իսմայիլի կազմած «Ժողովներուն» որոնք քանի մը հոգիներէ բաղկացած կ'ըլլային (նախարար, ընտրուող, սրբապետական), ժողովուրդը զանոնք «հին պիտոյից - խանութ» կը կոչէր:

Իսմայիլ - ըստ երեւոյթի համոզուած - պաշտօն կը յանձնէ Նուպարին իսթանա մեկնելու, հանդէպում ունենալու Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ, Իսպանիոյ եւ Գերմանիոյ հիւղատոսներուն հետ, որոնք կրնային ազդեցութիւն ունենալ Բարձր Իրան առնելիք որոշումներուն վրայ:

Սուլթան չափազանց կը զայրանայ Իսմայիլի պահանջները իմանալով, իսկ Օսմանեան կառավարութեան պատասխանատուներէն ոմանք կ'ամբաստանեն Ռուսիան, իսկ ուրիշներ ալ Ֆրանսան:

Նուպար զոհ կ'երթայ Էսթանայի աւաղանիին անլայել, վարկաբեկիչ եւ անարգական յարձակումներուն, իբր հակազդեցութիւն ներքին բարեկարգութիւններու մասին ներկայացուցած պահանջարկին եւ ինքզինքը անձնապէս քծնողի դերքին մէջ դրած չ'ըլլալու համար, կը պահանջէ վարչապետ Ալի փաշայէն որ պատուէ Եգիպտոսի ներկայացուցած յուշագիրը եւ ոտքին տակ առնէ զայն:

Վարչապետը յարձակողականի անցնելով կը լարէ, ըսելով. - «Եգիպտոս սուրի ուժով դրաւուած երկիր մըն է որ մաս կը կազմէ կայսրութեան: Ես քեզ չեմ ընդունիր իբր պատուիրակ Վալիին կողմէ զրկուած, տրուած ըլլալով որ ան այդպիսի իրաւունք մը չի վայելեր»:

«Իսկ կ'ուզէք բաժնուիլ կայսրութենէն, կարծելով թէ այդ է անկախութեան միջոցը ձեր համար: Ասկէ առաջ, Բարձր Իսկուր սրատասխանած էր Իսմայիլի զրկած յուշագրին, զգուշացնելով որ ետ կենայ նման պահանջներ ներկայացնելէ, հակառակ պարագային, Էսթանան պիտի ստիպուի հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու»:

Նախարարական կազմէն Ֆուատ Փաշա կ'աւարկէ ըսելով. - «Կրէտէ կղզիին յեղափոխութիւնը բաւարար է մեզ զբաղջնելու համար, ուրեմն ներկայիս առիթը չէ որ ուրիշ դժուարութիւններ եւս ստեղծուին, այնպիսի ժամանակ մը երբ իսլամութիւնը սպառնալիքի ենթարկուած է խաչակիրներու նոր արշաւանքով մը»:

Նուպար հակադարձելով Ֆուատ Փաշայի առարկութեան, դիտել կուտայ թէ. «Բարձր Իրան մեր ներկայացուցած պահանջքը, Եգիպտոսի մէջ ապրող հինգ միլիոն Իսլամ ժողովուրդը, հարիւր եւ յիսուն հազար օտարականներու դէմ պաշտպանելու եւ շահագործումէ վրկելու մասին է, կրնաք վստահ ըլլալ նաեւ որ ժողովուրդը իր բոլոր խաւերով թիկունք կը կանգնի Վալիին եւ բոլոր անոնց որոնք իրեն պէս կը խորհին այդ երկրին մէջ»:

Թեր ու դէմ երկար երկխօսութիւն մը կը ստեղծուի Ֆուատի եւ Նուպարի միջեւ, որուն ընթացքին երկու կողմերը կը ջանան զիրար համոզել զանազան ձևերով: Ի վերջոյ, Էսթանա կ'ընդունի որ Եգիպ-

տոս ինքնավար երկիր մը ըլլայ, իրաւունք ունենայ, ներքին բարեկարգութիւններ կատարելու եւ առեւտրական ու մաքսային համաձայնութիւններ կնքելու. առանց Էսթանայի հաւանութեան ենթարկուելու, պայմանաւ որ այդ մաքսային համաձայնութիւնները քաղաքական ընդթ չունենան:

Եզիպտոսի արքային շնորհուելիք ախողոսին մասին, կ'որոշուի «Սըաիւ» կոչել զինքը (Պարսկական Շահերուն օրինակին հետեւելով):

Նուպար, բանակցութիւններուն առիթով 21 օր Էսթանա անցնելէ յետոյ կը սլատրաստուի Եզիպտոս վերադառնալ, երբ վերջին սրահուն, Վարչապետ Աալի Փաշա խորհուրդ կուտայ, նախ քան այդ, բանակցութիւններուն արդիւնքը փոխանցել Իսմայիլիւ այս պատճառաւ կը ստիպուի հինգ շաբաթով երկարածդել իր վերադարձը:

Այս միջոցին, երկուստեք նոր անհամաձայնութիւններ կը ծագին բանակցութիւններու արդիւնքին մասին եւ քիչ կը մնայ որ հանդիսումները խզուին ու վերջանան առանց որեւէ արդիւնքի...

Ի վերջոյ, Իսմայիլ տեղի կուտայ եւ կը հաղորդէ Նուպարին որ իրեն յղէ նոր բարեփոխեալ Ֆէրմանը... եւ Փարիզ ուղղուի իրեն հետ հանդիսում ունենալու համար:

Իսմայիլ շոգենաւեր կը գնէ Փրանսայէն... ւաւելի եւս բազմապատկելով պետական ծախսերը:

Նուպար կը սթամբէ: Թէ ինչպէս Փարիզ գտնուած միջոցին կ'ընդունուի Փրանսայի կայսր Նափոլէոն Գ. ի կողմէ (Զուէցերիոյ իր նախկին դպրոցակրան ընկերը) եւ կը բացատրէ իր առաջարկած դատաստանական բարեկարգութեան անհրաժեշտութիւնը, ի տես անոր տուն տուող պատճառներուն:

Կայսրը կ'ըսէ Նուպարին...

«Ուրեմն, դուն կը փափաքիս բարոյական յեղափոխութիւն մը կազմակերպել»:

«Այո» կը պատասխանէ Նուպար:

Եզիպտոսի մէջ, այս ծրագրին ոչ - համախոհ դատակարգը կը փորձէ համոզել Իսմայիլը այն մասին, թէ Աղեքսանդրիոյ մէջ եզիպտացիներէ եւ օտարներէ կազմուած Թաղապետարան մը բաւարար է «օրինազանց» եւրոպացիները զտպելու եւ կարգի բերելու համար:

Ոստիկանական կամ Թաղապետական դրութիւն մը ստեղծելը ինքնախաբէութիւն պիտի ըլլար - կ'ըսէ Նուպար - քանի որ հիւպատոսարանները անոնց հակաշիջիւն չպիտի ենթարկուէին: Եւ այդպէս ալ պատահեցաւ, հիւպատոսարանները սկսան բողոքել առարկելով, թէ իրենք դուրս կը մնան այդպիսի օրէնքի մը դործադրութենէն:

Նուպար այն դադափարէն էր որ երկրին մէջ միայն մէկ օրէնք պէտք է աւել, հաւասարապէս եւ առանց դատողութեան դործադրելի ամէնուն վրայ, օրէնք մը որ կառավարութենէն եւ հիւպատոսարաններէն աւելի գերիվեր դասուի:

Այս առիւ, Հոկտեմբեր 1867-ին, Նուպար տեղեկագիր մը կը յղէ Եզիպտոսի կառավարիչին, բացատրելով այն բոլոր կարգադրութիւնները որոնք հարկ պիտի ըլլան եզիպտացիներուն եւ օտարներուն միջեւ փոխյարարութիւնները կանոնաւորելու համար, միւսնոյն ատեն, անկէ մէկտեղան օրինակ ալ Էսթանայի շուար դեսպաններուն կը զրկէ, նշելով թէ մենաշնորհներու պատճառաւ, եզիպտական կառավարութիւնը տկար եւ անզօր դարձած է, իսկ ժողովուրդը զրկուած իր ազատութիւնը վախելէ եւ օտարներուն հետ օրինական եւ բնական յարաբերութիւն մշակելէ:

Նուպար կը խորհի, թէ մենաշնորհներու դրու-
թիւնը նպատակաւոր է անոնց որոնք կը կողոպտեն
Եզրիպոստի բարիքները, ապօրինի միջոցներու դիմե-
լով ու կ'աւելցնէ ըսելով:—

«Ներկայիս, Եզրիպոստի մէջ այնպիսի կացու-
թիւն մը կը տիրէ որ ժողովուրդէն ոչ ոք ըլլայ բո-
ղոքարկու կամ բողոք-ընդդէմ չէ կարող վայելել
արդարութեան պոսուղը, այլ վրան ալ դրամ ալ կը
ծախսէ եւ անձնապէս ուրախ կը գլխայ, եթէ ~~անոր~~
ւած չըլլար իր սեփական տունը վրայ տալու կամ
վարձակալին ձգելու»:

Եզրիպոստի կառավարութիւնը չորս սարուայ
ընթացքին, 72 միլիոն դրուչ տուգանք եւ հատու-
ցում վճարելու կ'ենթարկուի, հիւպատոսներուն բա-
նեցուցած ճնշումներուն հետեւանքով: Եւրոպացիին
որ Եզրիպոստի մէջ կալուած դնելու իրաւունք կը
վայելէ 40 տարիէ ի վեր, ինչո՞ւ չվճարէ կալուա-
ծական տուրքը կամ երկրադործական հողերուն
նկատմամբ, ինչո՞ւ գերծ մնայ հողատուրքէ... ու-
րովհետեւ հիւպատոսարանը կը միջամտէ...:

Իբր լուծում այս բոլոր անիրաւութիւններուն,
Նուպար կը պնդէ դատական մարմինները բաժնել
պետական վարչակազմէն, որպէսզի արդարութիւնը
գործադրուի եւ յրէնքը յարգուի ու իրեն արժանի
տեղը գրաւէ այս երկրին մէջ:

Մենաշնորհներուն պատճառած պատահարնե-
րուն մասին, Նուպարի յուշերուն մէջ կը հանդիպինք
հետեւեալ դրուագին:—

1879-ին Իսմայիլ կը ստիպուի արգիլել Գոհիբէի
մէջ լայս տեսնող, Փրանսերէն լեզուով թերթ մը, կ-
գիպտական կառավարութեան եւ Փրանսական հիւ-
պատոսարանին հասցէին իր շղթայազերծած յար-
ձակումին հետեւանքով:

Փրանսական հիւպատոսարանը չուզեր պատաս-
խանել Եզրիպոստի կառավարիչին տաջարիին եւ
ասպարէզը բաց կը թողու անոր որ այդ միջոցաւ
դրպարտչական քարոզչութիւն ընել կը փորձէ:

Նուպար Փրանսական հիւպատոսին բռնած ըն-
թացքէն դժգոհ, հրաման կ'արձակէ խսկոյն արգիլել
թերթին հրատարակութիւնը. թերթին արտօնատէ-
րը կը մերժէ սոյն հրամանին հնադանդիլ եւ կը շա-
րունակէ հրատարակել ու ցրուել թերթը, ըստ ա-
ռաջնոյն:

Այս անգամ ոստիկանութեան հրահանգ կը տը-
ւի կասեցնել տալ թերթին վաճառումը,
ինչ որ կը գործադրուի. սակայն թերթին ցրուիչը
օգնութեան կը կանչէ հայրենակիցը որ կը յաջողի
ոստիկանին սուրը մէջքէն քաշել եւ կը սպառնայ ա-
նոր որ պիտի համարձակէր թերթերը գրաւել:

Ոստիկանը իր գործակիցներուն օգնութեամբ կը
ձերբակալէ ցրուիչը եւ Փրանսացի բարեկամը ու
հիւպատոսարան կ'առաջնորդէ զիրենք, ուր հիւ-
պատոսը փոխանակ հանդիմանելու, հատուցում կը
պահանջէ ոստիկանէն, Փրանսահպատակ ցրուիչին
թերթերը գրաւած ըլլալու յանցանքով:

Խնդիրը աւելի կը բարդանայ երբ Նուպար կը
պահանջէ ցրուիչը պատժել ոստիկանութեան հրա-
հանգին կարեւորութիւն տուած չըլլալուն համար,
ինչպէս նաեւ պատժել իր բարեկամը, ոստիկանին
սուրը մէջքէն քաշելով ոստիկանը զարնելու փորձ
կատարած ըլլալուն համար:

Նուպարի այս պահանջներուն փոխարէն, հիւ-
պատոսարանը յայտարարութիւն մը կը ղետեղէ,
հրաւիրելով բոլոր Փրանսացիները գէնք վերցնել եւ
դիմադրել Եզրիպտական ոստիկանութեան:

Նուպար ժողովի կը հրաւիրէ օտար հիւպատոս-

ները, դատելու համար Ֆրանսական հիւպատոսարանին ունեցած անվայել վարմունքը որ կերպով մը ըմբոստութեան կը մղէ իր հպատակները:

Յետ վիճարանութեան, հիւպատոսական ժողովը յանցաւարա կը գտնէ Ֆրանսական հիւպատոսին արարքը:

Այս անգամ, Ֆրանսական կառավարութիւնը կը դիմէ Էսթանային որ երեք երկիրներու հիւպատոսներու մասնակցութեամբ, վերատեսութեան ենթարկէ Նուպարին հրահանգով, թերթին հրատարակութիւնը եւ ցրուումը արգելելու կատարուած փորձը:

Ժողովը միաձայնութեամբ համաձայն կը գտնուի Նուպարի միջոցառումներուն:

Ֆրանսացի յայտնի պրագէտներէն Տը Ֆիւժիէ, Նուպարին արդարակորով գործելակերպին մասին պրած է. — «հին եգիպտացիք Բուրդերը կանգն են, իսկ Նուպար արդարութիւնը հաստատեց»:

Նուպարի շէրձէք եւ Պոսնա նահանգներուն մէջ ըմբոստութիւն կը ծագի, միասնաբար անկախ հանրապետութիւն մը հիմնելու նպատակաւ, որուն առթած վտանգը կ'ազդէ Պուլկարիոյ վրայ, մտահոգելով Ռուսիան եւ դրացի միւս երկիրները:

Էսթանայի մէջը եւրոպական համագումար ժողով տեղի կ'ունենայ, Սուլթանին եւ Ռուսիոյ ունեցած իրաւունքները ճշդելու մասին: Բարձր Դուռը մտադիր չէր հրաժարիլ իր իրաւունքներէն, այլ կը միտէր բարեփոխութիւններ մտցնել Օսմանեան Կայսրութեան մաս կազմող քրիստոնէայ նահանգներէն ներս, որպէսզի Ռուսիան առիթ չունենայ միջամտելու, եւ այլն:

Հոս է որ Նուպարը Պուլկարիոյ ընդհանուր կառավարիչ նշանակելու մասին առաջարկ կը բերուի,

որուն շնորհիւ, ան համայն Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւելով միջազգային անձնաւորութիւն մը կը դառնայ:

Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ ներկայացուցիչները բոլորն ալ կը զնահասուն: Նուպարին կարողութիւնները եւ գրեթէ համաձայն կը գտնուին իր թեկնածութեան մասին, սակայն, վերջին պահուն, երբ լուրը Էսթանա կը հասնի, այս վերջինը անմիջապէս Ռուսիան կը դրդէ որ առաջարկին հակառակ գտնուի, առանց սպասելու միւս պետութիւններուն որոշումին ու այսպէսով, խնդրը կը մարի:

Նուպար, իր յուշերուն մէջ, այս ծրագրին ձախորդ ճակատագիրը 1877-ի պատերազմին կը վերադրէ:

1871-ին, «Պետութեան Յաւելիալ Մուարիը Այազովիլու» օրէնքը անուանափոխուելով «Մուարիլու Փոխարինման Օրէնք» յորջորջումը կը ստանայ, ըստ որուն, կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր հողային տուրքը մնայուն կերպով 50% համեմատութեամբ զեղչելու եւ սեփականատիրութեան իրաւունքը ճանձնալու անոնց որոնք վեց տարուայ հոգատուքը միանուագ եւ կանխիկ վճարելու պայմանը պիտի ընդունէին:

Նուպար կը խորհի, թէ սոյն բարեփոխեալ օրէնքին շնորհիւ (որ կը ջնջուի Իսթանբուլի գահընկէցութեան վաղորդային) կարելի պիտի ըլլար երկրին անսեփական վիճակը բարելաման ճամբուն մէջ դնել, եթէ գանձուելիք տուրքերը փոխառութիւնները շիջեցնելու ծառայէին եւ աւելորդ ծախսերը սեղմումի ենթարկուէին, ինչ որ չպատահեցաւ, այլ ընդհակառակը, Իսթանբուլ շարունակեց յոսմ պէտք աւելորդ ծախսեր ստեղծել, օրինակի համար, վերաշի-

ներով Աղեքսանդրիոյ Բամիլէի արուարձանին մէջ գտնուող պալատը (1 միլիոն ոսկի), նոր պալատ մը կառուցանել տալով Կէզըրէի արուարձանին մէջ (3 միլիոն ոսկի), առանց տարբերութիւն զնելու անանական կամ պետական ելեւմուտքին միջեւ եւ առնցմէ դուրս, աւելի յաճախակի դարձնելով ընդունելութիւնները, խրախճանքները եւ այլն:

Օր մը, Ստիւը կը գանգատի Ամերիկայի հիւպատոսին, ըսելով թէ նիւթական եւ քաղաքական դժարութիւններու հետեւանքով, վեց ամիսէ ի վեր ոտք չէր կոխած պալատին կանանց բաժինը... (Ի՞նչ ողբերգութիւն):

1868-ին, Ստիւը ելեւմտական նախարար կը նշանակէ Իսմայիլ Սատեքը որ ծանօթ էր Քինիչ Իսմայիլ անունով, որովհետեւ, միջոց մը վերին Եգիպտոսի մէջ ստանձնած էր Ստիւին կալուածական քննիչի պաշտօնը եւ ապա, պետութեան գործերով զբաղած:

Քինիչ Իսմայիլ անմարդկային միջոցներու կը դիմէր (մտրակ, ֆալախա) հետապնդելու համար տուրքերուն դանձումը. նոր տուրքեր ալ հաստատուած են իր օրով: Տուրքերուն դանձումը կը կատարուէր առանց որոշ օրէնքի, ժամանակէն առաջ, իսկ բամպակին բերքը կը վաճառուէր քաղելէ առաջ:

Հակառակ այս բոլոր հետապնդումներուն եւ ճնշումներուն, օտարները կը մերժէին որեւէ տուրք վճարել, մէջը ըլլալով կալուածական տուրքը իրենց զբաղումին մաս կը կազմէր նաեւ մաքսանենդութիւնը:

1871-ին հաստատուած «Տուրքերու փոխարինման օրէնքին» համաձայն, պետութիւնը չորս ամսայ ընթացքին 5 միլիոն անգլիական ոսկի գոյացու-

յած էր եւ որուն դիմաց, ելեւմտական նախարարը ինը ամսուայ ընթացքին տասնեւերկու միլիոն անգլիական ոսկի փոխառութիւն կատարած ...

Ասան մը յետոյ, Քինիչ Իսմայիլը ձանջողները սկսան զինք կոչել Փոքրիկ Սըտիւ, այնքան որ դրպանները լեցուած էին ֆէլլահներուն քրախնքով շահուած դրամով, կրծօններով եւ այլն: Ապօրինի միջոցներով հսկայ հարստութիւն դիզած էր եւ որեւէ նախարարէ աւելի հարուստ եղած: Անհաշիւ կը ծախսէր: Գործած օրինազանցութիւնները չափ ու սահման չունէին:

Անգամ մը, մասնաւոր ժողով կը գումարէ նախարարութեան հետ եւ տեղեկագիր կը ներկայացնէ Սըտիւին, ըսելով թէ ժողովուրդէն շատեր հսկայ գումարներ հաւաքած են եւ չեն գիտեր ինչպէս շահարկել: Կ'առաջարկէ պետական պարտաթուղթեր հրատարակել հինգ միլիոն անգլիական ոսկի արժէքով 9% տոկոսարեւ, ժողովուրդը կը սկսի բաժանազրուիլ, սակայն շատ ժամանակ չանցած կը նկատուի որ պետական դանձին մէջ շատ քիչ դրամ մնացած է:

Քինիչ Իսմայիլ ճերմակ թուղթի վրայ փոխառութիւններ ալ կը կատարէր 20% եւ 30% անհաւատալի տոկոսի փոխարէն:

Ըստ երեւոյթի, կ'ըսէ Նուպար, Քինիչ Իսմայիլ եգիպտական կառավարութեան հրարխային փոսը կը փորէր:

Եգիպտոսի մէջ, ամէն տնօրէն իր պաշտօնը դրամով կը զնէր, Քինիչ Իսմայիլի միջոցաւ որ իր էարդին, Սըտիւին կը փոխանցէր դանձած գումարը: Շատեր որոնք ոչինչ ունէին, քանի մը տարիէն արդէն հողերու եւ ապարակներու տէր դարձած կ'ըլլային:

Սըրտիւ հարստութեան ետեւէն վաղողներէն էր եւ կը ջանար զանազան քովընտի միջոցներով, ուրիշ ներուն հողերը գրաւել, այնչափ որ, 1878-ին կատարուած վիճակագրութեան մը համաձայն, ի յայտ կուգար, թէ երկրին ընդհանուր մշակելի հողերուն տարածութեան մէկ քառորդը իր ընտանիքին անդամներուն կը պատկանէր (1.200,000 Ֆէտտան) :

Ասկէ զատ, մշակելի հողերուն միւս քառորդն ալ Ֆէլլահները կեղեքելով իրենցմէ առնուած էր, որպէսզի ստիպուին երթալ աշխատելու Սըրտիւն արտերուն մէջ, առանց օրավարձի:

Կացութիւնը օրէ օր աւելի վատթարանալով, Եգիպտոս ստիպուած կ'ըլլայ Օբընհայմ եւ Ընկ.

հրէական դրամատնային հաստատութենէն 32 միլիոն անգլիական ոսկիի փոխառութիւնն կատարել, տարեկան 7% տոկոսով, իբր պատանդ տալով Եգիպտոսի ընդհանուր հասոյթները, այսինքն՝ Վարին Եգիպտոսի երկաթուղային գիծերուն հասոյթը (750 հազար ոսկի), գանձելի անձնական շահատուրքերը, աղին վրայ զանձուող տուրքը (200 հազար ոսկի) : Տուրքերու փոխարինման օրէնքէն գոյանալիք (1 միլիոն ոսկի), նախապէս առնուած փոխառութիւններուն դիմաց պատանդ դրուած հասոյթները. մէկ խօսքով, պետական բոլոր հասոյթի աղբիւրները :

1875-ին, կառավարութիւնը այլեւս ի վիճակի չէր նախորդ փոխառութիւններուն վրայ մասնավճարներ կատարելու, ամէն հասոյթի աղբիւրները պատանդի տակ դրուած ըլլալով : Կը մտար պետութեան պատկանող Սուէզի Ջրանցքի Ընկ.եան 177 հազար պարտաթուղթերը (3.5 միլիոն ոսկի արժողութեամբ), զոր Ֆրանսական ընկերութիւն մը գնելու առաջարկ ներկայացուցած էր, սակայն անգլիական կառավարութեան կ'որոշուի վաճառել, փոխան 4 միլիոն ոսկիի:

Այս կարգադրութիւնը առժամաբար կը փրկէր Իսմայիլը, որովհետեւ այս կերպով կը կարողանար պայմանաժամը հասած փոխառութիւնները վճարել, սակայն, իրականութեան մէջ Եգիպտոս էր վրասողը, որովհետեւ Սուէզի Ջրանցքի Ընկ.եան մէջ ոչ մէկ բաժին չունէր այնուհետեւ : Այս լուրը տարածուելով, ծանր ազդեցութիւն գործեց համայն աշխարհի վրայ ընդհանրապէս, անտեսական եւ քաղաքական շրջանակներու վրայ մասնաւորապէս :

Կարճ ժամանակ յետոյ յայտնի կ'ըլլար թէ Իսմայիլին պայտուցած 4 միլիոն ոսկի գումարը, հարիւրաւոր է մի քանի փոխառութիւններ վճարելու :

Անգլիացի հաշուեքննիչ Սթիֆըն Քիւրտի տեղեկագրին եւ Եգիպտոսի ելեւմտական նախարար Քիննիչ Իսմայիլի առաջարկին անսալով, Սըրտիւը կ'որոշէ կասեցնել պարտաթուղթերու տոկոսներուն վճարումը (8-4-1886), բոլոր փոխառութիւնները (400 միլիոն ոսկի) մէկ փոխառութեան վերածել, 65 տարիէն վճարելի, 7% տոկոսով :

Նուպար իմանալով տոկոսները չի վճարելու որոշումը, Սըրտիւն պաշտօնը կ'երթայ եւ իրեն հետ կը վիճարանի այս նիւթին շուրջ, առաւօտէն մինչեւ ուշ դիշեր եւ երկու օր յաջորդաբար, որպէսզի համոզէ չվաճառելու դադարիարէն ետ կենալ :

Նուպարին տեսակէտը այն էր, թէ Սըրտիւը պէտք էր նախ ուղղակի համաձայնէր արտասահմանի դրամատէրերուն հետ, որովհետեւ վճարումները անակնկալօրէն կասեցնելը ոչ միայն Սըրտիւն վարկին դէմ էր... այլ աւելին, երկրին ելեւմտական կացութիւնը Եւրոպական հակակշիռին տակ դնելու ճամբուն վրայ նախաքայլ մը կը նշանակէր. սակայն, Սըրտիւը իր զխոցածէն չէր շեղեր :

Իէպէտքը ցոյց տուին որ Նուպար սխալած չէր իր այս նախատեսութեան մէջ :

Այսպէս, Սուէզի Զրանցքի Ընկ.եան բաժնե-
թուղթերը դնելէ քանի մը ամիս առաջ (1875), Ան-
գլիոյ Ուէյլզի իշխանը դէպի Հնդկաստան իր շղե-
ւորութեան ճամբուն վրայ կ'անցնի Եգիպտոսէն,
ուր Խըտիւ Իսմայիլի հետ տեսակցութեան մը ըն-
թացքին, այս վերջինը կը յայտնէ թէ պէտք ունի
ունգլիացի խորհրդատուի մը, Եգիպտոսի Գանձային
գործերով զբաղելու համար:

Այս ուղղութեամբ, Դեկտեմբեր 1875-ին Խը-
տիւը Նուպարին պաշտօն կը յանձնէ պաշտօնական
նամակ մը խմբագրել Անգլիոյ կառավարութեան,
Եգիպտոս ուղարկելու փերձառու ելեւմտագէտ մը,
որուն պաշտօնը պիտի ըլլար կանոնաւորել երկրին
ելեւմտական գործերը: Այս առաջարկին ետեւ, Իս-
մայիլ տարբեր նպատակ կը հետապնդէր, այն է, որ
այդ միջոցաւ, թերեւս կարենար նորաձոր փոխա-
ռութիւններ ձեռք ձգել:

Անգլիական կառավարութիւնը, իր կողմէ առի-
թը պատահ նկատեց Եգիպտոս ուղարկելով ներկա-
յացուցիչ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար ուսում-
նասիրել Եգիպտոսի ընդհանուր ելեւմտական կացու-
թիւնը:

Դեկտեմբեր 1875-ին Եգիպտոս կը հասնի Պր.
Սթիֆըն Քիւ, ելեւմտական խորհրդատուի պաշտօ-
նով, սակայն հետզհետէ ի յայտ եկաւ, թէ ան ոչ
միայն պետութեան ելեւմտական գործերով զբաղե-
լու եկած էր, այլ քաղաքական առաքելութիւն ալ
ունէր հետապնդելիք անոր կողքին:

Իսմայիլ կը նկատէ որ Քիւ պաշտօն ունէր ուղ-
ղակիօրէն միջամուխ ըլլալու ելեւմտական գործե-
րուն: Քիւ կը պահանջէ տեսնել ու քննել նախարա-
րութեան ստամարները, որուն համար, Խըտիւ Իսմա-
յիլ կը հրահանգէ պաշտօնէութեան, որ հետեւի

Քիւի ցուցմունքներուն եւ արձանագրէ ինչ սրբա-
դրութիւն որ հարկ տեսնէ:

Այդ միջոցին, Նուպար Արտաքին Գործոց եւ
Սոսկաւորական նախարարի զոյգ պաշտօնները կը վա-
րէր:

Խըտիւը Նուպարին կ'ամբաստանէ որ դեր ունե-
ցած է Քիւի առաքելութեան մէջ, որուն, այս վեր-
ջինը, հետեւեալ պատասխանը կուտայ, ըսելով.-

«Ես միտին էի որ շարունակ կը ջանայի հետու
մնալ սոմէն կարգադրութենէ, որ դէպի օտար մի-
ջամտութեան պիտի առաջնորդէր երկիրը եւ այժմ
կը տեսնեմ ահաւասիկ, այդ յանցանքով դատապար-
տուած եմ: Ո՞վ է զիս ամբաստանողը եթէ ոչ ան, որ
ամէն կարգադրութիւն ըրաւ եւ հրաւէր կարդաց
օտար միջամտութեան, լայն բանալով Եգիպտոսի
դռները անոր առջեւ»:

Նուպար կը ներկայացնէ իր հրաժարագրեր:

Խըտիւ հրաման կ'արձակէ քառորել Նուպարը
Եգիպտոսէն, որմէ հրաժեշտ կ'առնէ ան Մարտ
1876-ին եւ երկու տարի երկրէն դուրս կը մնայ, որ-
րուն ընթացքին Եգիպտոսի տազնապը դազաթնա-
կէտին կը հասնի:

Նուպար կը փափաքէր որ, Եգիպտոս մինչ այդ
կարենար ինքզինք հաւաքել, որովհետեւ, կը դուշա-
կէր երկրին անկախութեան սպառնացող օտար մի-
ջամտութեան վտանգը:

Այս առթիւ, օր մը երբ Քիւին կը հանդիպի,
որուն առաքելութիւնը այլեւս ծանօթ էր, կ'ըսէ ար-
նոր ամենայն յանդգնութեամբ.-

«Նախընտրելի էր որ ժամանած չըլլայիք նման
պարագաներու տակ»:

Ֆրանսա կը պահանջէ որ իր կառավարութիւնն
ալ բաժին ունենայ ու մասնակցի Քիւի առաքելու-

Թեան, ինչ կը վերաբերի Եգիպտոսի ելեմտական գործերուն հաշուեքնութեան:

Նոյնպէս, Իտալիոյ եւ այլ երկիրներու հիւպատոսները «պաշտօնական» հանդամանքով, մասնակցելու իրաւունք կը պահանջեն, նկատի առնելով որ խնդիրը պարզ պարտատէրի եւ պահանջատէրի ծիրէն դուրս ելած ու ընդարձակուած էր, միւս կողմէ վարութիւններուն մասնակցութիւնը եւս անհրաժեշտ կը դառնար, պարտաթուղթ ունեցող իրենց հպատակներուն իրաւունքները պաշտպանելու տեսակէտէն:

Իսմայիլ կը փորձէ շահագործել Անգլիոյ եւ Թրանսայի միջեւ ծայր տուած ստորակարծութիւնը եւ առ այդ, զաղտնօրէն կը բանակցի Փրանսացի ներկայացուցիչներուն հետ, համաձայնելու համար Ծրագրի մը մասին, որուն կապակցութեամբ, 1876 Մայիսին հրովարտակ մը ստորագրելով «Հանրային Պարագերու Սնտուկ»ին կազմութիւնը կը հռչակէ:

Սկիզբը, Անգլիա կը մերժէ ճանչնալ զայն. Եգիպտոսի Սառն Դատարանները եւս (որոնք սկսած էին գործել այդ տարիներուն) կը հաստատեն Անգլիոյ բռնած դիրքը ու վճիռներ կ'արձակեն Խըլիբի դէմ, փոխառութիւնները վճարելու ժամկէտը հասած ըլլալով:

Փրանսական եւ Անգլիական կառավարութիւնները յանկարծ կը համաձայնին, միացեալ յանձնարումով մը ներկայանալ, ներկայացնելու համար իրենց նպատակները (Նոյեմբեր 1876): Այս առթիւ կը բերեն նոր ծրագիր մը, որ Խըլիբի հաւանութեան կ'արժանանայ, ըստ որուն, փոխառութիւնները Մէկ-ի պիտի վերածուէին, նոր պարտաթուղթեր պիտի հրատարակուէին եւ Պարագերու Սնտուկ մը պիտի հաստատուէր, որուն ծախսերը պիտի հոգացուէին այդ առթիւ որոշուելիք եկամտաւոր աղբիւրէ

մը եւ երկու քննիչներ պիտի նշանակուէին Եգիպտական կառավարութեան վրայ, մին՝ Անգլիացի, իսկ միւսը, Փրանսացի:

Սոյն յանձնարումը կը մերժէր գործակցիլ ելեմտական նախարար Իսմայիլի հետ, երբ երեւան եկան իր գործած հաշուակալական զեղծարարութիւնները: Խըլիբի Իսմայիլ, յաշտ օտար պետութիւններու, պատասխանատու կը հռչակէ, Եգիպտոսի մէջ տիրող կայտութեան համար եւ անհաւատարմութեան յանցանքով զայն ձերբակալել կուտայ:

Ձեւականօրէն, Պր. Քիւ Եգիպտոս ժամանած էր հաշուեքնութեան նպատակաւ, սակայն խորքին մէջ, կը ձգտէր Եգիպտոսը Անգլիական գերիշխանութեան տակ առնել, փոխան Խըլիբին սրուելիք նիւթական երաշխաւորութեան, իր պարտքերը կահնայ վճարելու համար:

Քիւ չափազանց խորամանկ էր, սակայն, արտաքինապէս չհասկնալ կը ձեւացնէր ելեմտական հաշիւները եւ շատ անգամ կը խնդրէր նախարարէն որ իրեն բացատրէ եւ ցոյց տայ ինչ որ հաշուեքնութեան համար անհասկնալի կը թուէր:

Շատ քիչեր, տեղեակ էին Քիւի առաքելութեան մասին: Քանի մը շարք յետոյ, Քիւ կը ներկայացնէ իր տեղեկագիրը, պատրաստուած նախարարութեան ու անոր անձնակազմին կողմէ հայթայթուած տուեալներուն վրայ:

Օտար ներկայացուցիչներու մանրակրկիտ քննութեան ի շարտ եկած էր, թէ նախարարը դիտումնաւոր կերպով զեղծարարութիւններ գործած էր (հինգ միլիոն ոսկի տարողութեամբ) եւ սնտուկը հնչուն դրամի բաց մը ցոյց կուտար (քառասուն միլիոն ֆրանք արժողութեամբ):

Ինքնապաշտպանութեան փորձ մը կատարելով, նախարարը սուտ զբարտաւթիւններու շարք

մը կը սկսի շղթայաղերծել հանրային կարծիքը փոխելու նպատակաւ, իսլամ կրօնականները, կրօնապետները եւ դատաւորները օտարներուն դէմ հանելու նպատակաւ եւ կը ձախողի, որովհետեւ զահաթաւանդ թէյֆիք անտեղեակ նախարարին եւ իր հօր համաձայնութենէն այսպիսի զաւեշտ մը խաղալու մասին, կը հրաւիրէ կրօնապետները եւ այդ չըջանակի պատկանողները հաւատք չընծայել զրպարտութիւններուն, սակայն իրականութիւնը եկաւ պարզելու ինչ որ պահուած էր անոր ետեւը:

Իսմայիլ իր որդին Հիւսէյնը ելեւմտական նախարար, իսկ Հասանը պատերազմական նախարար կը նշանակէ եւ յս վերջնոյն միջոցաւ, Քննիչ Իսմայիլը Եգիպտոսէն կը հեռացուի, Եեղոսի ճամբով:

Ըստ անդլիացի պատմաբան Մաք Քոնի, Իսմայիլ իրեն յայտնած կ'ըլլայ, թէ մեկնելէն մէկ օր առաջ, նախարարը գրասօր հրաժարական ներկայացուցած է, զինով մարդու ոճով գրուած, ինչ որ զարմանք պատճառած է իրեն:

Մաք Քոն կ'ըսէ Իսմայիլի.-

«Ինչ որ կը փախաքիմ այն է, թէ այսպիսի փափուկ կազութեան մը սուջեւ, այս բոլորը պատճառ չ'ըլլան Քննիչ նախարարին մահուան որ քեզի կրնայ վերագրուիլ»:

Իսմայիլ կը պատասխանէ.-

«Ի՞նչ կարեւորութիւն ունի, եթէ ողջ է կամ մեռած»:

Պատմաբանը կը հետեցնէ որ այս վերջին վարկածը կրնայ չիտակ ըլլալ:

Պատմութեան համար հետք մը ձգելու նպատակաւ, Խըտիւ մասնաւոր ժողով մը կը դուժարէ եւ հրաման կ'արձակէ Սուտան աքսորել ելեւմտական նախարարը: Իրականութիւնը յայտնի չըլլար եւ չատ մը զրոյցներ կը սկսին շրջել այդ մասին:

Մարտ 1878-ին, կ'որոշուի կրկին վիճակագրութիւն մը պատրաստել Եգիպտոսի անտեսական եւ վարչական դործերուն վերաբերեալ, արուած ըլլալով որ նախկին վիճակագրութեան մէջ եկամուտներուն դնահատումները իրենց իրական արժէքէն բարձր եղած էին:

Յանձնախումբը իր տեղեկագիրը կը ներկայացնէ Խըտիւին, պահանջելով որ իր սեփականութիւնը կազմող հողամասերը կառավարութեան փոխանցէ ու նաեւ դադրի նախարարութեան վործերուն վրայ բացառիկ իշխանութիւն ունենալէ, սր կազմուած պիտի ըլլար մէկ անդլիացի եւ մէկ Փրանսացի քննիչներէ Եւրոպացի պահանջատէրերուն փախաքին համաձայն:

Իսմայիլ լուր կը զրկէ Նուպարին որ Եգիպտոս վերադառնայ, իրեն հետ միասնաբար ղիմադրելու ստեղծուած դժուարութիւններուն:

Վերադառնալէ առաջ, Նուպար Լոնտոնի մէջ հանդիպում կ'ունենայ Անդլիոյ Արտաքին Գործոց նախարարին հետ, որ կը պնդէ Եգիպտոսի նախարարաց խորհուրդին մէջ Անդլիացի (ելեւմտական) նախարար, ու նաեւ Փրանսացի (Հանրային Գործոց) նախարար ունենալու մասին:

Նուպար կը կազմէ Եգիպտոսի առաջին նախարարաց խորհուրդը 28-8-1878-ին (Անդլիական զրաւումէն չորս տարի առաջ), առանց Խըտիւի վարչապետութեան, մէջը ունենալով երկու օտարազգի նախարարներ:

Նուպար իսուքը Իսմայիլի ուղղելով կ'ըսէ.-

«Այժմ, Ձեր Վեհափառութեան կը մնայ շիջիլ ձեզի պատկանող կալուածներէն, եթէ համաձայն չըլլաք, ուրեմն պիտի կորսնցնէ Եգիպտոսը»:

Խըտիւ կը մերժէ:

Նուպար կ'աւելցնէ ըսելով.-

«Ձերը վսեմութիւնը ազատ է իր ուզածը ընտրելու... կալուածական շիջումները բաւարար չեն, պէտք է երաշխաւորութիւն տայ նաեւ Եւրոպայի, Նիդերլանդների վարչական բարելաւման մասին»:

Ի վերջոյ, Սըտիւ կ'ընդունէի շիջիլ իր հողային կալուածներէն, պայմանաւ որ կառավարութիւնը յանձն առնէ իրեն եւ իր ընտանիքի անդամներուն կէս միլիոն ոսկիի յատկացում կատարելու:

Այս բոլոր կարգադրութիւններէն յետոյ, Եգիպտոսի ելեւմտական նախարարը Եւրոպայ կը մեկնի նոր փոխառութիւն մը կատարելու համար, փոխան Սըտիւին շիջած հողերուն երաշխաւորութեան, որոնք 425 հազար ոսկի հասոյթ կը բերէին տարեկան:

Սակայն ինչ փոյթ, Պեասական Գանձը դարձնաւ պարապ էր, որովհետեւ նոր փոխառութիւնով հազիւ թէ կարելի եղած էր վճարել առանց երաշխաւորութեան աւնուած նախորդ փոխառութիւնները:

Յաւալին այն էլ որ Իսմայիլի կողմէ կազմուած առաջին նախարարաց խորհուրդը որուն միջոցաւ երկիրը իր նախարարական անկախութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը պիտի զգար, իր վրայ արդեյր կը դրուի որ չկարողանայ նշանակել իր բոլոր անդամները եւ իր կազմին մէջ ընդունի երկու օտարազգի նախարարներ, կազմելու համար Եգիպտոս-Անկլո-Փրանսական առաջին կառավարութիւնը:

Ոնայողական պատճառներու եւ անգլիացի ելեւմտական նախարար Ուիլյամսի պնդումով, կառավարութիւնը կը ստիպուի ռասիականական կազմէն 2500 սպայ պաշտօնէ դադրեցնել, որովհետեւ սնտուկին մէջ հարկ եղած դումարը գոյութիւն չունէր, տասնութ հինգ ամիսէ ի վեր անոնց կուտակուած թոշակները կարենալ վճարելու համար:

Այս կապակցութեամբ, Փետրուար 1879-ին մեծ ցոյցեր կը կազմակերպուին եւ բախումներ տեղի

կ'ունենան խորհրդարանին եւ ելեւմտական նախարարութեան շէնքերուն առջեւ. երեսփոխանները ըստիպուած կ'ըլլան ձգել փախչելու եւայլն... Խնդիրը առժամեայ կերպով կը հանդարտի, սակայն պէտք էր թոշակները վճարել:

Ուրկէ՞, սնտուկին մէջ մէկ վարա չկար:

Նուպար կը փորձէ ելեւմտական նախարարին երթալ, խորհրդակցելու համար: Ճամբու կիսուն Ուիլյամսի կը հանդիպի որ իր կառքը թողելով Նուպարին կառքը կը փոխադրուի եւ շատ չանցած, երկուքը միասին յարձակումի կ'ենթարկուին խումբ մը ստիկանական սպաներու կողմէ, անարգական արտայայտութիւններով եւ վարկաբեկիչ արարքներով, մասնաւորաբար Նուպարին, որուն Ֆէսը գետին կը նետեն ու լաւ մը կը կոխկոտեն զայն, փողկապը կը պատրեն, իր վրայ ձեռք կը բարձրացնեն եւայլն:

Այս միջոցին վրայ կը հասնի Իսմայիլ, փրկելու համար իր երկու նախարարները:

Նուպարի հակառակորդները կ'ըսեն, թէ ամբողջ կը ցրուի, խնդիրը կարգադրելու մասին Իսմայիլի տուած խոստումին վրայ. սակայն անօրուտ:

Իսմայիլ հարկ կը տեսնէ բանակին միջամտութեան, որ իսկոյն անդոյն վրայ հասնելով, օրին մէջ հրացանի մի քանի փամփուշտ պարպեցով, ամբողջ կը ցրուէ, քանի մը հոգի կը վերաւորուին... մէջն ըլլալով Իսմայիլի թիկնապահը: Իսմայիլ իր նախարարները ազատելով զանոնք տուն կը ճամբէ եւ ինք ալ պալատ կ'երթայ:

Այս ըմբոստութեան մասին, Նուպար հակառակ կը կը պատմէ, ըսելով թէ Իսմայիլ խռովարարներուն եւ սպաներուն կողքին էր: Ուրիշներ ալ կ'ըսեն թէ Իսմայիլ այս ըմբոստութիւնը քաջալերողն էր, որովհետեւ Նուպարէն եւ իր գործակիցներէն ազատի:

Նուպար կը զգար թէ ցուցարարներուն նպատակը պէչ էր, որուն հետեւանքով կրնար վառագնուիլ... Պաշտօնին կանանց բաժինէն պուշտուքներ կ'իմացւէին ըսելով. - «Պէտք է ազատիլ այս «անհաւատէն»։

Ռելիսըն իր կոնակը Անգլիական կառավարութիւնը ունէր որ պաշտպան կը կանգնէր իրեն, իսկ Նուպար մինակ մնացած էր։ Տեսակ մը ընդհանուր դժգոհութիւն կը տիրէր իրեն դէմ Իսմայիլի եւ թրքական ունեւոր դասակարգին կողմէ (իրենց հողերու գրաւման պատճառաւ), Փէլլահներուն կողմէ (Ջարդի ենթարկուելու հետեւանքով), պաշտօնեաներուն կողմէ (որոնք չէին գանձած իրենց թոշակները) եւ այլն։

Նոյն օրը երեկոյեան, Նուպար Իսմայիլի Դիւանատունը կ'երթայ եւ հանդիպում կ'ունենայ մեծ պաշտօնատարներուն հետ եւ կ'զգուշացնէ զիրենք ըսելով. - «Պիտի կորսնցնէք, ահաւասիկ ես աղղարարեցի. եթէ մինչեւ վաղը, այս շարժումը չվերջանայ եւ ամէն ինչ չկանոնաւորուի... դուք եւ Յզիպտոս պիտի կործանիք»։ Լռութիւն տիրեց...

Յետոյ, հանդիպում կ'ունենայ Իսմայիլի հետ եւ կ'ըսէ. - «Ինչ որ պատահեցաւ ցաւալի է»։ Խոր լռութիւն... «Յզիպտոսի ճակատադիրը ճգնաժամային վայրկեաններ ապրեցաւ այսօր ելեւմտական նախարարութեան մէջ»։

Ապա, պաշտօնէն մեկնելէ առաջ, Սըտիւրին կ'ըսէ. - «Կը մաղթեմ որ ամէն ինչ երկրին ի վնաս չդառնայ»։

Իսմայիլ այս դէպքը իբր պատրուակ կը գործածէ, իր իշխանութիւնը եւ երկիրը կառավարելու գործին մէջ իր օրինական մասնակցութեան իրաւունքը վերստանալու համար, (վարչապետի ընտրութիւն եւայլն), Սըտիւրը կ'ուզէր փաստել յաջս օտար

պետութիւններուն որ Եզիպտոսի մէջ, ինք երկրին ապահովութեան վրայ հակակշիռ ունեցող միակ անձն էր։

Սըտիւրի համար, Նուպար անբաղձալի էր եւ օր առաջ կ'ուզէր անոր պաշտօնէ հրաժարելը։ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հիւպատոսները զայս հաղորդեցին Նուպարին։

Ահմէտ Օրապի յեղափոխութենէն եւ անգլիական գրաւումէն յետոյ, Սըտիւր կը խոստանար, որ եթէ Եզիպտոս վերադառնայ եւ կառավարութեան գլուխը անցնի, պիտի ջանար Եւրոպական պետութիւններուն հրահանգները լրիւ գործադրել։

Երբ հիւպատոսները կը հարցնեն Նուպարի թէ, միթէ պիտի կրնա՞ր երկրին ապահովութեան երաշխիքը տալ, եթէ իշխանութեան գլուխը մնալու ըլլայ։

- «Ոչ, կը պատասխանէ Նուպար - ոչ մէկ միջոց կը տեսնեմ այս պարագաներուն տակ եւ կը ինդրեմ ձեզմէ տեղեակ պահել Նուպարի իմ հրաժարականի մասին որ արտօնէ ինձի Եզիպտոս ապրելու, իբր պարզ քաղաքացի, հանգիստ ու ապահով, առանց որեւէ պաշտօնական հանգամանք կրելու»։

Իսմայիլ կ'ընդունի հիւպատոսներու միջոցաւ ներկայացուած սոյն առաջարկը, պայման դնելով որ քաղաքական հարցերու միջամուխ պիտի չըլլայ։

Հիւպատոսներուն միջոցաւ կատարուած այս կարգադրութենէն յետոյ, Սըտիւր կը հրաւիրէ Նուպարը որ իրեն այցելէ։ Նուպար կը մերժէ եւ պաշտօնէն կը մեկնի. իսկ Սըտիւր շնորհակալութիւն կը յայտնէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի իրենց հաւանութեան եւ Նուպարին հեռանալուն համար։

Նուպար ինքզինքին հարց կուտայ. - «Միթէ եւրոպացիք կ'ուզէին արդարօրէն կարգադրել ելեւմ

տական առկարի հարցերը, ի շահ երկրին եւ պահանջատէրերուն, թէ ոչ, կ'ուզէի՞ն երկիրը դահել ի շահ պահանջատէրերուն»:

Յաջորդական դէպքերը կը պատասխանեն այս հարցումին:

Անկասկած, Սըտիւ կը ջանար խոչնդոտներ ստեղծել փաստելու համար, թէ երկրին գործերը այնքան ալ հեշտօրէն չէին ընթանար, բացի եթէ Սըտիւը կրկին ձեռք առնէր երկրին կառավարութեան ղեկը. յամենայն դէպս, ապստամբութեան սերմը ցանուած էր եւ 1879-էն երեք տարի յետոյ, այսինքն 1882-ին, երբ եգիպտական աղագային շարժումը իրականութիւն դառնալու, ընդդիմադիր ուժին դէմ ճակատելու համար, Ահմէտ Օրապի պատերազմական նախարար եղած չըջանին:

Նուպար կը հրաժարի 18 Փետրուար 1879 դէպքերէն յետոյ, միւս կողմէ Անգլիա եւ Ֆրանսա համաձայն կը գտնուին որ դահաժառանգ Թէվֆիք (Իսմայիլի որդին) վարչապետ նշանակուի, նախարարութեան մէջ պահելով օտարազգի երկու նախարարները, ու այս կերպով կը շարունակուի եգիպտոսի խառն նախարարութեան գործը:

Նուպար կը ձերբազատուի գործ ունենայէ Սըտիւին հետ, իսկ Իսմայիլի դժուարութիւնները առաւել եւս կը բազմապատուին:

Սըտիւ անձնասպէս կը զգար, թէ որոշ շափոյթ յաջողած էր բարեկարգութիւնը վերահաստատելու գործին մէջ: Նոր արկածախնդրութեան մը կ'ուզէ ձեռնարկել, որուն պատճառաւ դահը պիտի կորսնցնէ:

Երկրին մէջ տիրող տաղնապը օգտագործելով, նոր ծրագրերնէր մշակել կը սկսի, ելեւմտական հարցերը կարգադրելու նպատակաւ, առանց նկատի առնելու այս առթիւ տուկ յանձնախումբին յանձնա-

րարութիւնները: Ուստի, Ժողովի կը հրաւիրէ հիւպատոսները, Ապտինի պալատին մէջ, ուր, կը յայտարարէ թէ Թէվֆիք հրաժարականը ներկայացուցած է եւ անոր փոխարէն Շէրիֆ Փաշային պաշտօն յանձնած է նախարարաց խորհուրդը կազմելու համար, առանց օտար նախարարներու մասնակցութեան. ապա, իր կողմէ պատրաստուած օրէնք մը հռչակած է պարտքերու հաշուակցումին վերաբերեալ եւ հրաման արձակած, որ Նուպար երկրէն հեռանայ:

Անգլիա եւ Ֆրանսա դէմ չեն արտայայտուիր, ինչ որ որոշ ինքնավստահութիւն կը ներշնչէ Իսմայիլի, սակայն Գերմանիան, Մայիս 1879-ին կը պահանջէ գործադրել օտար պահանջատէրերուն ի նպաստ արձակուած դատական վճիռները: Ուրիշ պետութիւններ եւս համաձայն կը գտնուին Գերմանիոյ բողոքին եւ անոր կը միանան:

Իսմայիլի եւ Նուպարի յարաբերութիւններու մասին, այս վերջնոյն գրած յուշերէն ի յայտ կուգայ, թէ Նուպար Իսմայիլի կը վերադրէ Եղիպտոսի գիմադրուած փորձանքները:

Նուպար կը ջանար չենթարկուիլ Իսմայիլի ետամուլութեան եւ քմահաճոյքներուն, որուն պատճառաւ այս վերջինը նոր հալածանքի կը ձեռնարկէ իրեն դէմ, այն աստիճան որ Սըտիւի մօտիկ չըջանակէն դիտել տուողներ կ'ըլլան, թէ Նուպարի նախարարութիւնը ի վերջոյ պատասխանատու չէր կրնար նկատուիլ բոլոր պատահած դէպքերուն համար:

Ամէն տեսակ բանբասանքներու կարգին, ըսողներ ալ եղած են, որ իբրեւ թէ Նուպար պաշտօնի գլուխ անցած օրէն, Սըտիւը ոչնչութիւն մը նկատած է: Ուրիշներ ալ կ'ամբաստանեն Նուպարը որ Սըտիւին անզը կ'ուզէր անցնել, անոր կարեւորու-

Թիւն չէր ընծայեր եւ կը կարծէր, թէ բացարձակ անկախութիւն կը վաչելէր, ջանալով գոհացնել եւ բռնակալան պետութիւնները, փոխանակ Սըտիւին, այս փերջնոյն համակրանքը շահելու համար:

Վերջին տարիներուն, Սըտիւի եւ Նուպարի միջեւ գոյութիւն ունեցող տագնապը աւելի կը սաստկանայ: Երկու կողմերն ալ զիրար կը զրպարտէին ու իրարու դէմ կ'արտայայտուէին: Իսմայիլի կողմնակիցները կը համոզէին Սըտիւը ըսելով, թէ Նուպար չարաչար գործածած էր իր վրայ դրուած վստահութիւնը նոր օրէնքներուն մէջ իր կատարած փոփոխութիւններէն, որմէ օգտուեցաւ նոր արգարադատութիւնը, որ իբր գէնք գործածեց զանոնք, իր դէմ կատարուած ապստամբութեան առիթով:

Նուպար պաշտօնի վրայ կը մնայ մինչեւ 1895, որմէ յետոյ վերջնականապէս կը քաշուի քաղաքական ասպարէզէն, երիցս վարչապետին պաշտօնին կոչուելէ յետոյ, (առաջին անգամ՝ Իսմայիլի շրջանին 1878-1879) երկրորդ անգամ Թէվֆիքի շրջանին 1881-1888 եւ երրորդ անգամ՝ Ապպաս Հէլմիի շրջանին 1894-1895):

Նուպար, իր յուշերուն մէջ լուռ կ'անցնի Թէվֆիքի իշխանութեան եւ Բրիտանական ուժերուն կողմէ Եգիպտոսի գրաւման մասին:

Այս դէպքերէն տարիներ յետոյ, Իսմայիլի ընտանիքին պատկանող պէյ մը կը պատմէ Նուպարին, ըսելով թէ Սըտիւ անցեալի դէպքերուն անդրադառնալով ըսած է. - «Իմ սխալս եղաւ որ Նուպարը իբր թշնամի կը նկատէի, այս է պատճառը իմ տառապանքիս, եթէ իրեն դադարներուն կարեւորութիւն տուած ըլլայի, մինչեւ հիմա Եգիպտոսի եւ Սուտանի Սըտիւ պիտի մնայի»:

Նուպար կը պատասխանէ. - «Աստուած ողորմի հոգւոյն. եթէ երկրին վնաս հասաւ, ինք ալ հոն ան-

ցուցած տառապանքին տարիներով, անոր գինը վճարեց»:

Նուպար, երբ միջոց մը Աղեքսանդրիա կը մնար, օր մը Իսմայիլի շրջանակէն Թագուր Յակոբեան Փաշա, Գահիրէէն յատկապէս իրեն դալով, կը հազորդէ, որ Սըտիւը հրահանգ սուած է որ իսկոյն Եգիպտոսէն հեռանայ. ուշանալու պարագային կրնար դատապարտուիլ եւ պատիժի ենթարկուիլ:

Նուպար կը խնդրէ որ պայուսակները կարգադրելու եւ շոգենալին վրայ տեղ ապահովելու համար առիթ արուի իրեն:

Վերջին օրերուն սուենէն դուրս չէր ելլեր դիտելու արօտավայրերը եւ այլն որոնցմէ դժուար էր լսած նուիլ:

Մեկնումէն չորս օր առաջ (Մայիս 1879) լուր կը հասնի որ Գերմանիայէն հեռագիր մը ստացուած է, որով Պիսմարք կը սրահանչէր դատարաններուն արձակած վճիռներուն գործադրութիւնը, երբ սնտուկին մէջ կարմիր միլլիէմ մը իսկ չկար: զգալի էր որ բան մը պիտի պատահէր:

Նուպարին ծրագրով հաստատուած դատարաններուն նախատեսած պայմանները, Իսմայիլի եւս գործադրելի ըլլալով, Սըտիւ ստիպուած էր հրատարիլ:

Եկած հարուածը հաշիւի մէջ չկար. Գերմանիա ասպարէզ իջած էր ոչ թէ Անգլիոյ եւ Ճրանսայի նման ելեւմտական քննիչներ իբր նախարար Եգիպտոս ուղարկելու, այլ Գերմանացի սրահանջատէրներուն իրաւունքը պաշտպանելու, արձակուած դատական վճիռները գործադրել տալով:

Անգլիա եւ Ճրանսա գարմանքի եկած էին Գերմանիոյ բռնած դիրքէն որ նախապէս, այդ աստիճանի հետաքրքրութիւն ցոյց չէր տուած եգիպտական հարցերու նկատմամբ:

Վերջապէս Անգլիա, Ֆրանսա եւ Գերմանիա կ'որոշեն վար առնել Իսմայիլը եւ անոր փոխարէն, իր որդին Թէվֆիքը իշխանութեան գլուխ բերել:

Յետ բանակցութեանց, Բարձր Դուռը համաձայն կը գտնուի Խըտիւին դահլիճէց հռչակուելուն:

Նուպար երբ Փարիզ կը հասնի, կը շրջապատուի մամլոյ ներկայացուցիչներու եւ հոյլ մը բարեկամներու կողմէ, որոնք մանրամասնութիւններ կ'ուզէին իրմէ, պատահած դէպքերուն մասին, եթէ ոչ կրնար կորսնցնել, հանրային կարծիքին ունեցած համարումը իր մասին, ինչ որ պիտի չփափաքէր որ պատահէր: Բայց միթէ, այդ աստիճանի հանրային կարծիքը կը հետաքրքրուէ՞ր իրմով:

Նուպար, Եգիպտոսի կարօտը իր սրտին, կ'ըսէ. — «Իրականութեան մէջ, զիս զբաղեցնողը ուրիշ բան է... կը փափաքիմ վերադառնալ Եգիպտոս, կրկին անգամ տեսնելու Քահիրէն, դիտելու հոն գանուող մզկիթները եւ Մօքաթամ լեռան վրայ ցոլացող լոյսերը, դիտել Բուրգերը եւ Նեղոսը եւ ինձի կենդանութիւն տուող Ժողովուրդը, որ զիս «Փէլլահին Հայր» նկատեց, ինչպէս նաեւ անձայրածիր անպատները որոնք կը տարածուին այնքան հեռու որ ակունատեսի տեսողութեան առջեւ կրնայ պարզուիլ:

Ես պէտք է վերադառնամ տեսնելու համար, ինձի պատկանող այն դաշտերը ուր անցեալին խրտի կամ որեւէ բոյսի հետքն անգամ չկար եւ սակայն, քիմիական պարարտացուցիչներու շնորհիւ մէջտեղ եկան, ուր հարիւրի չափ Փէլլահներ կ'ապրին ներկայիս, կ'աշխատին, կը ցածեն ու կը հնձեն պտուղները, փառք տալով Աստուծոյ իր տուած եւ շնորհած բոլոր բարիքներուն համար: Այո, պէտք է վերադառնամ, տեսնելու համար այս բոլորը. սակայն ինչպէ՞ս, չեմ գիտեր: Աստուած միայն ամէն ինչ կրնայ կարգադրել»:

ԽԸՏԻԻ ԹԵՎՖԻՔԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ. —

Բրիտանական զբաւումէն յետոյ, Յունուար 1884-ին Նուպար, Խըտիւ Թէվֆիքի կողմէ կը հրաւիրուի Եգիպտոս, իբր նախարարաց խորհուրդի վարչապետ եւ կը մնայ այդ պաշտօնին վրայ մինչեւ Յուլիս 1888: Միջոց մը կը փայլի քաղաքական թատերաբեմին վրայ, ապա կ'անյայտանայ:

ԱՊՊԱՍ Բ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ. —

1894-ին Թէվֆիքին կը յաջորդէ Խըտիւ Ապպաս Բ. (Հիլմի) որ վարչապետի պաշտօնը դարձեալ Նուպարին կը վստահի: Այս վերջինը կ'ընդունի, սակայն մէկ ու կէս տարուայ կարճ շրջան մը բոլորելէ յետոյ, հրաժարականը կը ներկայացնէ ու կը քաջուի:

Նուպար լուեւայն կ'անցնի Թէվֆիք եւ Ապպաս Բ., ինչպէս նաեւ Բրիտանական ուժերուն զբաւման մասին:

Կարգ մը պատմաբաններ այն գաղափարը կը յայտնեն որ Նուպարին իրազործութիւններէն ամենակարեւորը այն եղաւ որ չափ ու սահման դրուօտարներուն վայելած մենաշնորհներուն, երկրին մէջ կիրարկելով արդարադատութեան նոր դրութիւն մը, ի շահ եգիպտացի ժողովուրդին:

Այս նպատակին հասնելու համար — որ իր գլխա-

աշխատեցաւ, առանց որ այս առթիւ ի յայտ եկող խոչընդոտները, Բիւզանդական անվերջանալի վէճերը, առարկութիւնները, նախանձն ու յարձակումները, ներքին թէ արտաքին ճակատներուն վրայ, բնագլխադիր անձնաւորութեանց կամ Բարձր Դրան կողմէ, կարենային զինքը ետ կեցնել կամ յուսահատեցնել այդ իտէպէն:

Թեր ու դէմ կարծիքներ կը շրջէին այս նիւթին կապակցութեամբ: Ոմանք կրօնքի եւ սովորութիւններու մասին հակասական կը գտնէին դադափարը եւ առնուած քայլերը, ուրիշներ, երկիրը վրայ տալու փորձ կը նկատէին:

Միրիթ Պոթրոս Ղալի կը կարծէ թէ Նուպար պայքարեցաւ մենաշնորհներու դէմ եւ կ'ըսէ, թէ իրեն համախորհուրդ եղողներուն թիւը աւելի գերազանց էր քան յարձակում գործողներունը, սակայն փորձը ցոյց տուաւ որ այս վերջինները տարին յաղթանակը, արտաքին թէ ներքին ճակատին վրայ:

Եգիպտացիներուն մեծամասնութեան համար, Նուպար մնաց «Պառն Դատարաններուն մարզը» եւ այս հանգամանքը պատճառ եղաւ որ ժամանակի ընթացքին, շարունակ շարձակումի ենթարկուի:

Նուպար, իր կարգին, կը խորհի որ այս դատարաններուն իրականացումը, ամենամեծ գործն էր որ կարողացաւ գլուխ հանել, որովհետեւ անոնք շատ օգտակար եղան Եգիպտոսին եւ իր ժողովուրդին, արուած ըլլալով որ, առանց անոնց, կարելի չէր երեւակայել որ Եւրոպական պետութիւնները պիտի ընդունէին որ իրենց ունեցած մենաշնորհները ջնջուէին, նոյնպէս անկարելի էր յուսալ որ Եգիպտոս կարենար միակողմանի կերպով ջնջել այդ մենաշնորհները: Միջին լուծում մըն էր հարկաւոր որ յղացաւ եւ իրագործեց Նուպար:

Պառն Դատարանները (կամ բարեկարգութեան դատարանները, ինչպէս սովոր էր կոչել այն ժամանակ) կարողացան սանձել մենաշնորհներու դրութիւնը եւ հիւպատոսական օրինադանցութիւնները, ու այսպէսով, Եգիպտոսը առաջինը եղաւ արդարագատութեան մարզին մէջ, արգիտական ըմբռնումով կառույց մը մէջտեղ բերել:

Միրիթ Պոթրոս Ղալի կը կարծէ, թէ այդ դատարանները պիտի կարենային աւելի մեծ ծառայութիւններ մատուցանել, եթէ Նուպար այդ դադափարը քանի մը տարի առաջ յղացած եւ աւելի ընդարձակ իրաւասութիւններ վերապահած ըլլար անոնց գործելուն, պատժական եւ քրէական բնազաւանդներէն ներս եւս, փոխանակ գոհանալու զբաղել միայն քաղաքային դատերով, ինչ որ կ'ընէին էր, եթէ Թրանսա աւելի հասկացողութիւն ցոյց տուած ըլլար, իսկ Իսմայիլ աւելի վճռակամ մէկը եղած ըլլար:

Իր գրած յառաջարանին մէջ, Միրիթ Պոթրոս Ղալի լիտեյ կուտայ, նաեւ թէ այս դատարանները պաշտպանեցին եգիպտացիները դատողութեան, ներքին գերութեան եւ մենաշնորհ վայելողներուն չափազանցեալ պահանջներուն դէմ, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի մէջ արդարութեան իսկական երաշխիքը տուին ժողովուրդին:

Իրենց գոյութեան ութսունամեայ շրջանին (1867-1949) այդ դատարանները երաշխիքը եղան եգիպտացի թէ օտար դատաւորներուն անկախութեան, արդարամտութեան հանդէպ իրենց ցոյց տուած բարոյական թէ տրամաբանական բարձր մակարդակով:

Այս դատարաններուն գործունէութիւնը վերջ գտաւ, 1937-ին Մոնթրէոյի դաշնադրով, ստորագրուած Մուսթաֆա Նահասի եւ մենաշնորհ վայելող բոլոր օտար պետութիւններու կողմէ:

1881-ին, Նուպար Փարիզի մէջ հրատարակած իր յօդուածին մէջ կը գրէր.-

«Հակառակ անոր որ էսթանայի եւ Գահիրէի պալատները առարկած էին Պառն Դատարաններուն ամէն կարգի դատերով զբաղելու ձեռնհասութեան մասին, ըլլայ անդացիի եւ օտարականի միջեւ, կամ

տեղացի եւ տեղացիի միջեւ եւ կամ օտար օտարի միջեւ, սակայն եւ այնպէս, այս դատարանները իրենց օգտակարութիւնը ունեցան Եգիպտոսի համար, այն իմաստով որ եւրոպացիները փոխեցին իրենց ընթացքը դատի դիմելու եւ առանց իրաւունքի հատուցումներ պահանջելու, որոնց գումարները միլիոնաւոր Փրանքի կը հասնէին: Այս կերպով, վերջ գտաւ իրենց վարքագիծը»:

«Ասիէ դատ, պետական գործերուն կառավարութեամբ, վերջ գտաւ նաեւ պարտադիր աշխատանքի դրութիւնը, որը անպատուաբեք էր երկրին վարկին ու վարկարեկիչ, գործաւորներու արժանապատու-

թեան»:

«Պետութիւն ու կառավարիչ լաւ հասկցած էին իրենց ունեցած իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, թէ ըստ քմահաճոյքի, կամ առանց օրէնքի կարելի չէր երկիր կառավարել»:

«Բարոյական տեսակէտով, անվարան կերպով կարելի է ընդունիլ որ խառն արդարադատութեան բարեկարգութիւնը, ժողովուրդին մէջ մտածելակերպի յեղափոխութիւն յառաջ բերաւ, երբ առաջին անգամ ըլլալով տեսաւ կազմակերպութիւն մը որ հարկ եղած իշխանութիւնը եւ ոյժը ունէր դիմադրելու կառավարիչներու զուլումին, յետոյ տեսաւ իշխանը որ սկսած էր յարգել դրուած օրէնքները, տեսաւ նաեւ շատեր որոնց ի նպաստ վճիռներ կ'արձակուէին եւայլն»:

1890-ին վերջ գտած պարտադիր աշխատանքի դրութիւնը եւս որ Նուպարի ջանքերուն պտուղն էր: Սակայն հակառակ այս իրողութեան, յաջա հանրային կարծիքին, Նուպար առաւելապէս ճանչցուած է Սառն Դատարաններու իրագործման բերած իր նպաստով:

Պատնէչին վրայ գտնուած միջոցին, Նուպար քանիցս զանազան տեսակի պատասխանատու սլաշտօններ վարած է, ըլլայ վարչական թէ քաղաքական բնոյթ ունեցող: Եղած է Արտաքին Գործոց, Առեւտրական, Հանրային Գործոց, եւ Արդարութեան նախարար, եւ երեք անգամ Վարչապետ:

Ըստ Միրիթ Պոթրոս Ղալիի, Նուպար, Ելեւտական կամ պատերազմական նախարարի պաշտօնին չէ կոչուած, ուստի, ճիշտ չէ դիւքը պատասխանատու նկատել ըստ այն սիտաներուն, որոնց պատճառաւ Եգիպտոս կորսնցուց իր անկախութիւնը:

Շատ մը բանակցութիւններ վարած էր փոխառութիւններու, եւ Սուէզի Զբոսայգի ընկերութեան հետ ելեւմտական հաշուակցումներու առիթով, որոնց ընթացքին զօրաւոր դիրք կը բռնէր դիմադրելով օտարներուն շահամուտութեան կամ վալիներուն ու սուլթաններուն հաճոյքի նպատակներուն ծախսուած գումարներուն դէմ արտայայտուելով:

Նուպար կ'ըսէ.-

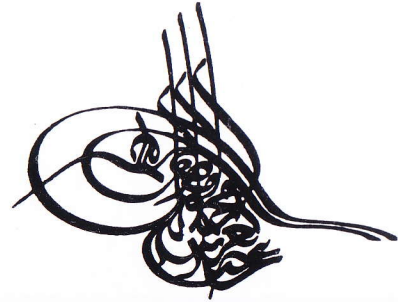
«Եգիպտոս իմ աչքիս մեծ կը թուէր... արժանի էր որ տարածուէր Միջերկրական ծովէն մինչեւ Միջին Աֆրիկէի լիճերը, իսկապէս իր անկախ ճակատագիրը որոնելու համար: Իսկ ժողովուրդը որ արդարութեան պաշակը ունէր, վերջնականապէս ազատ էր սարկութենէ, որուն լուծին տակ պարտ էր հազարաւոր տարիներ: Արդարութեան գործադրութեան նպատակին համար, պատրաստ էի զոհել ամէն ինչ, հարստութիւնս եւ կեանքս»:

Նուպարի կեանքը եղած է այլեկոծ եւ հոգեկան տառապանքներու երկար շրջան մը, երկրին մէջ ակրող անկայուն եւ անորոշ վիճակին, օտար պետութեանց դաւերուն ու միջամտութիւններուն, ինչպէս նաեւ խըտիւններուն կողմէ պետական հարստութիւններն ու հասոյթները անտեղիօրէն ծախսուելուն պատճառներով:

1895-էն սկսեալ, վերջնականապէս կը քաշուի հանրային կեանքէն եւ կը սկսի ծերութեան ծառայել, տառապելով միեւնոյն ժամանակ, տարի մը առաջ սրունքին պատահած արկածէն: Աչքերը կը փակէ Փարիզի մէջ, իր ընտանեկան յարկին տակ 1899-ին:

Այսպէսով վարքագոյրը կը գոցուի Եգիպտոսի Սաան Դատարաններու հիմնադիրին կեանքին վրայ:

1903-ին Եգիպտոսի կառավարութիւնը Նուպարին պրոնզէ գեղեցիկ արձանը կը կանգնէ Ադեքսանդրիոյ հանրային պարտէզի մը մէջ, որ յետագային (1966-ին) վերցուեցաւ օրուայ պատկան իշխանութիւններուն որոշումով եւ փոխադրուեցաւ պարզ թանգարանի մը պարտէզին մէջ:

Au nom de sa Majesté

IMPERIALE LE SULTAN.

*Nous, Ambassadeurs de Turquie, prions
S. M. l'Empereur des Français*

*de nous les Officiers Consuls, Militaires chargés de
maintenir l'Ordre public dans l'Empire Ottoman
et dans tous les Pays amis ou alliés de la Sublime
Porte de laisser passer librement Son Excellence*

*Monsieur Foch se rendant à Spa
(Belgique).*

*Il se lui donnera aide et protection en cas de besoin
Fait à Paris, le 9 Juillet 1866.*

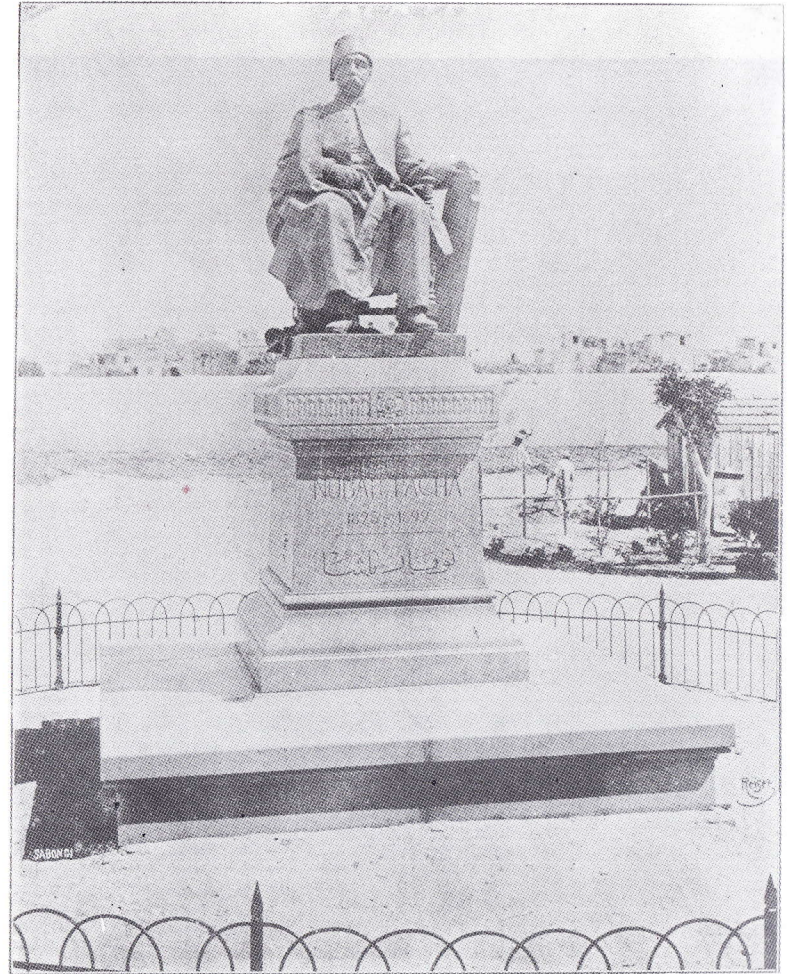
*Pour l'Ambassadeur
de la Sublime
Porte Dadian*

●● صورة زئكوغرافية لجواز السفر الدبلوماسية لنوبار باشا ..
الصادر بتاريخ ٩ يوليو ١٨٦٤ م

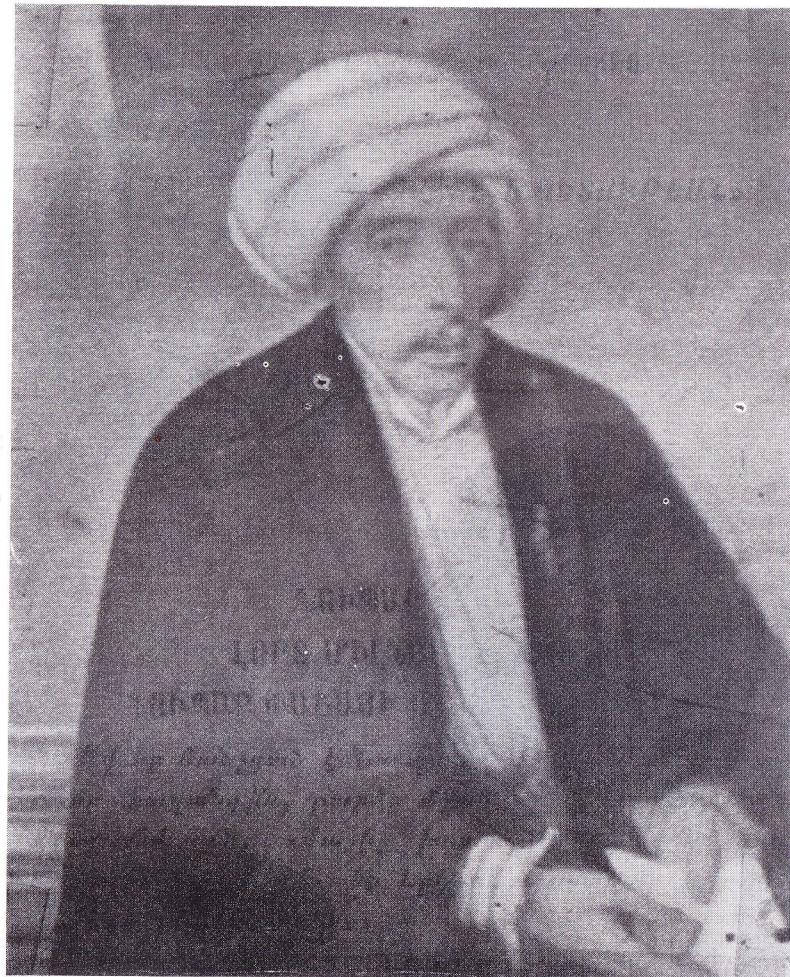
ՏԻԿԻՆ ՖՈՒԼԻԿ ՆՈՒՊԱՐ
(ԾՆԵԱԼ ԵՐԱՄԵԱՆ)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՆՈՒՊԱՐ ԲԱՇԱՅԻ — MONUMENT DE NUBAR PACHA
Աղեխանդրիս Թիւ ս'Ալլեմանեղ 1904 Alexandrie Rue d'Allemagne

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ԵՒ ԿՈՂՍԿԻՑԸ ՖՈՒԼԻԿ

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ (ՏԱՊՐՕ)

Նուպարի նշանաւոր խօսքերէն

«ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՄՔՆ Է ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ»

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

ԼՈՐՏ ՄԻԼՆԵՐԻ ԽՕՍՔԸ

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻՒ

«Ո՛վ որ ճանչցած է Նուպարը, չի կրնար չհիանալ
անոր տաղանդին, բարձր մշակոյթին, ազատական
ձղտումներուն, հմայիչ խօսուածքին, յորդաջող
կազմաւարներուն եւ իր երկրին օգտակար ըլլալու
անկեղծ ցանկութեան»:

ԼՈՐՏ ՄԻԼՆԵՐ

Legal Deposit N° : 8252 / 1991
NUBAR PRINTING HOUSE Cairo - Egypt